

Dit laatste zal vooral wèl de reden zijn geweest, waarom het consistorie een overheidsstempel droeg. Wie toch op eenigerlei wijze tegen Gods wet handelde of Zijn naam onteerde, werd gestraft. De leden van het consistorie hadden den plicht, om eenige malen 's jaars de menschen in hunne gezinnen, met betrekking tot hunne gezindheid en hun gedrag, na te gaan. Wanneer zij dáár dan bepaalde verkeerdheden vonden, die noch door ernstig vermaan noch door kerkelijke straffen konden worden weggenomen, werden de schuldigen door de leden van het consistorie aan de overheid ter bestraffing overgegeven. Op deze wijze werd de overheid door Calvijn in de kerkelijke zaken betrokken.

Zoo zien wij dan dat de drie groote hervormers Luther, Zwingli en Calvijn principieel staat en kerk scheiden en beide hun bijzondere, zelfstandige taak aanwijzen. De een is niet minder dan de ander; geen van beide is van den ander afhankelijk. Beide hebben hun oorsprong in God. Het scherpst heeft Calvijn dit in het licht gesteld, gelijk hij ook op de meest duidelijke wijze op de samenwerking van beide tot één gemeenschappelijk, Godverheerlijkend doel het licht heeft laten vallen. Maar tevens hebben deze drie hervormers allen de christelijke kerk, na haar van de heerschappij der roomsche kerk te hebben bevrijd, te zeer onder de jurisdictie van den staat geplaatst, Wèl vergeten wij bij de beoordeeling hiervan niet, dat niet alleen de tijdsomstandigheden hen veelal daartoe drongen, maar ook de staat zich van de dagen van Constantijn den groote had beijverd om de leer in toepassing te brengen : één vorst, één staat, één kerk. Maar vast staat tevens dat zij zich niet geheel hebben kunnen ontworstelen aan het oude stelsel, dat bestrijding van een godsdienst, dien zij de ware achtten, zooveel was als een staatsmisdrijf, een vergrijp aan de door God gewilde staatsorde. In dit licht bezien, is de positie begrijpelijk, die Luther aan den landsheer, en Zwingli en Calvijn aan de raden van Zürich en Genève, tegenover de kerk gaven. Maar getoetst aan hunne eigen beginselen in zake staat en kerk, is zij niet te verdedigen. Zoowel de staat als de kerk hebben er in elk geval velerlei schade door geleden.

HOOFDSTUK XI.

De landsheer opperbisschop in de evangelische kerk in Duitschland.

Ter verklaring van de groote macht van de landsheeren over de kerken der reformatie in Duitschland moet allereerst in het oog worden gehouden, dat het einde der veertiende en verder de loop der vijftiende eeuw een belangrijke versterking hunner soevereine rechten met zich hadden gebracht. Naar mate de machteloosheid van het keizerdom duidelijker aan het licht was getreden, was het territoriale vorstendom steeds meer de drager der staatsidee geworden. De kerk zelf had op hare beurt medegeholpen

aan die uitbreiding van de macht der landsheeren. Door de mislukking toch der kerkelijke beweging, die de concilies in het leven had geroepen, en die het absolutisme van het pausdom had willen breken, waren wèl de bisschoppen geschaad, maar de territoriale vorsten gebaat geworden. De heilige stoel, ter versterking van eigen positie, belust op de verzwakking van de positie der bisschoppen, verleende namelijk, ter bereiking van dit doel, aan laatstgenoemden, namelijk den landsheeren, verschillende bevoegdheden. Bovendien genoten dezen het voorrecht, dat de bisschoppen, bij de onzekerheid in de duitsche landen en de gevaren, die telkens hunne goederen bedreigden, zich ook gaarne van hun vriendschap en steun verzekerden. Zoo werden nu en dan rijke leengoederen aan hen overgedragen, waardoor hun macht en invloed nog meer wies, en zij meer en meer tusschen den keizer en de bisschoppen in kwamen te staan. Ja, op het einde der middeleeuwen was onder anderen in Saksen de verhouding reeds aldus geworden, dat de bisschoppen „bisschoppen van het huis Saksen” werden genoemd. In naam waren zij nog rijksstenden, maar inderdaad landsstenden, die zich de voogdij van den landsheer lieten welgevallen.

Wij zeggen niet te veel. De weinige soevereine rechten, die zij nog in hun gebied bezaten, werden van lieverlede aanmerkelijk ingekort. Hunne namen verdwijnen uit de rij van grootmachten, die zelfstandig verdragen sluiten. Militaire en financieele verplichtingen worden hun opgelegd als onderdanen. Hunne verplichting b.v. om de saksische landdagen bij te wonen gaat gepaard met die andere om de dáár genomen besluiten ook door te voeren in hun gebied. Zelfs zien wij dat de vorsten zich functies toeëigenen, die tot het bisschoppelijk ambt behooren. Gesanctionneerd wordt het recht van den landsheer om vrijstelling van excommunicatie en interdict te verleenen. Ook mag hij de gegrondheid beoordeelen van de door de bisschoppen opgelegde straffen. Zelfs gaan onderdanen van den bisschop en domkapittels zich nu en dan bij den landsheer over den bisschop beklagen en vinden zij bij dezen gehoor.

Maar het belangrijkste is wèl dat wij aan het einde der middeleeuwen de landsheeren grooten invloed zien uitoefenen op de bezetting der bisschoppelijke zetels, zoodat, al ontbrak het hun aan een officieelen rechtstitel, zij vaak feitelijk beslisten wie in hun gebied de bisschoppelijke waardigheid zouden verkrijgen. En zij zorgden er dan voor, dat alleen diegenen in aanmerking kwamen, welke ad maiorem gloriam van het geslacht van den landsheer zouden werkzaam zijn. Als wij nu bij dit alles in aanmerking nemen hun invloed op collegiaat-stichtingen en kloosters; op de parochiale geestelijkheid; op de requisitie van het kerkelijk goed; op het kerkelijk leven in het algemeen; als wij bedenken hoezeer langzamerhand de bevoegdheden der geestelijke jurisdictie ten bate der wereldlijke werden ingekrompen; wanneer wij vooral in oogenschouw nemen dat de landsheeren dikwijls, juist van kerkelijke zijde, verzocht werden

om in te grijpen in geestelijke zaken, in het bijzonder waar het de kerkelijke tucht of die in de kloosters gold, omdat men zichzelf te zwak gevoelde om deze behoorlijk uit te oefenen, dan zien wij hier langzaam maar zeker den weg gebaad voor den lateren landsheer, als opperbisschop in de evangelische kerk.

Bovendien hadden de nieuwere denkbeelden omtrent het wezen van den staat daartoe medegewerkt. Met de kennis der classieken was men ook op de hoogte gekomen van wat oude wijsgeeren en geschiedschrijvers daarover hadden gedacht en geboekstaafd. Men leerde daaruit onder meer hoezeer alles wat in de oudheid met den openbaren godsdienst samenhang, als een deel van het staatkundig leven was beschouwd. Dit was geheel in den geest der humanisten, in zoverre zij den staat sociaal trachtten te construeeren en meenden hem te kunnen opbouwen op een onderling verdrag ter betere behartiging van bijzondere belangen. Onder deze laatste nu namen de godsdienstige een zeer gewichtige plaats in. De bemoeienis van den staat met den godsdienst en derhalve ook met de kerk behoorde tot zijn eerste plichten. In overeenstemming met de oudheid vloeide daaruit als van zelf een ver strekkenden invloed van den staat op de kerk voort. Wèl hebben de hervormers zich in zoverre van de humanisten verwijderd, dat zij de roeping aan de overheid ter zake van godsdienst en kerk opgelegd, niet uit het wezen van den staat, maar uit Gods ordonnantie, naar luid van den Bijbel, afleidden, maar wat de zaak zelf aangaat, vonden zij en de protestantsche landsheeren steun in de geestesrichting, die den humanisten eigen was.

Door deze verschillende omstandigheden was de positie der landsheeren van lieverlede zeer versterkt, hun gezagssteer aanmerkelijk uitgebreid, en daardoor de grond voor hun gezag over de kerk èn historisch èn wijsgeerig toebereid. De reformatie nu werkte dit bij hen, die hare zijde kozen, zeer in de hand. Niet alleen toch was den vrienden der hervorming de verdediging hunner belangen door den sterken arm van hun vorst niet zelden het schild, dat hen dekte tegen de aanslagen hunner vijanden, maar ook was hij dikwijls hun machtige steun bij den opbouw hunner kerk. Bij de ontbinding en het te niet gaan van verschillende roomsch-catholieke kringen en inrichtingen had men dringend behoefte aan een leidende, ordenende, aardsche macht. Allerlei vraagstukken deden zich hierbij voor met betrekking waartoe de hooge overheid alleen eene oplossing kon geven. Daarbij kwam dat in 1526 in het slotprotocol te Spiers de beslissing over het toelaten van de nieuwe leer in de handen der landsheeren werd gelegd, en in 1529 het voortbestaan der reformatie enkel van hun wil afhankelijk werd gemaakt. Zoo kwam onder den drang der omstandigheden, zoowel tot behoud der hervormingsbeginselen als tot het scheppen van orde in de kerkelijke verhoudingen, de leiding over en in de kerk aan de territoriale vorsten. Men onder-

scheidde daarbij niet tusschen het jus circa sacra en het jus in sacra; van hem als landsheer was de geheele kerkelijke organisatie athankelijk.

In dit stelsel verdwijnt de bijzondere kerkelijke organisatie wèl niet, veeleer krijgt en behoudt men consistories en superintendenten, maar de vorst stelt ze samen en benoemt hen; ook regelt hij hunne bevoegdheden. Bovendien bezit hij de wetgevende mach, waarin hij eerst nog door de landsstenden werd beperkt, doch later niet meer. Zelfs bezat de kerk geen tuchtrect; de wereldlijke macht strafte kerkelijke overtredingen met wereldlijke straffen. Van eene wettelijke beperking van de mach van den landsheer over de kerk, hetzij door de leeraars hetzij door de gemeente, was dan ook geen sprake. A's grondbeginsel gold wèl dat hij zijn gezag moest uitoefenen in het belang der kerk en gewichtige beslissingen b.v. met betrekking tot de leer en de liturgie niet mocht nemen dan consensu ecclesiae, maar in de practijk kwam hiervan weinig of niets terecht, omdat de organen om de meening der kerk te leeren kennen, ontbraken. Men behielp zich dan maar steeds met de fictie dat in het stilzwijgen van de leeraren en de gemeente de toestemming lag opgesloten. Alleen oefenden de leeraars eenigen invloed uit, wanneer het den landsheer beliefte hen te raadplegen of wanneer zij als leden van de landsheerlijke consistories mede een stem in het kapittel hadden.

Zoo is ongeveer tot den nieuweren tijd de toestand der reformatische kerken in Duitschland geweest en gebleven.

In het verleden had een dergelijke vermenging van staat en kerk geleid tot uitsluiting van alle andere godsdienstige kringen dan de ééne officieele kerk. De middeleeuwen leggen van den daaruit voortvloeienden geloofsdwang een sprekend getuigenis af. De reformatie maakte daaraan aanvankelijk geen einde, al maakte zij een sterke inbreuk op het beginsel. Zoo werd bij den augsburgschen godsdienstvrede in 1555 bepaald, dat geen der rijksstenden, die de augsburgsche confessie toegedaan waren, van wege zijn geloof benadeeld of in zijne rechten gekrenkt kon worden. Dit was ongetwijfeld een vooruitgang en in beginsel een erkenning van het recht van godsdienstvrijheid. Maar men vergete niet, dat dit recht in 1555 slechts verleend werd aan de rijksstenden en niet aan hunne onderdanen en dat het uitsluitend de belijders der Augsburgsche confessie gold. Over haar of het catholieke geloof, als eenig geoorloofde belijdenis in zijn land, bleef de beschikking aan den landsheer. In plaats van den geloofsdwang met betrekking tot ééne kerk kwam er derhalve practisch in Duitschland een geloofsdwang met betrekking tot twee kerken. In enkele staten keerde men zelfs tot den vroegeren toestand terug, in zooverre protestantsche landsheeren in hun gebied geen catholieken en omgekeerd catholieke landsheeren op hun terrein geen protestanten duldden.

In dit opzicht bracht de westphaalsche vrede van 1648 ons een

belangrijken stap vooruit. Niet alleen toch werd aan de gereformeerde belijdenis dezelfde vrijheid als aan de luthersche geschonken, maar tevens bepaald, dat bij wisseling van landsheer de kerk, die in diens gebied zekere rechten had verkregen, deze zou behouden.

De evangelische kerk, die tot heden slechts was geduld, kreeg nu een vasten, staatsrechtelijken grondslag; de rijksdag splitste zich voortaan bij de behandeling van godsdienst-kwesties in twee deelen: een corpus catholicorum en een corpus evangelicorum. Staatsrechtelijk stonden nu roomschen, lutherschen en gereformeerden gelijk. Maar behalve deze drie godsdiensten zouden voortaan geen andere in het rijk worden toegelaten behalve die der joden, voor wie reeds bijzondere bepalingen golden. Dit alles nam echter niet weg, dat de landsheer het recht behield om te bepalen welke van die drie godsdiensten die van zijn gebied zou zijn. Maar hij was in zooverre gebonden dat, wat zijn jus reformandi betreft met betrekking tot de beide evangelische belijdenissen, de toestand moest blijven voortbestaan, zooals deze was bij het sluiten van den westphaalschen vrede, en bij de verandering van den landsheer van luthersch in gereformeerd of omgekeerd, de religie van het land zelf niet veranderd werd. En wat de verhouding tusschen de catholieken en de belijders der augsburgsche confessie aangaat, bracht de westphaalsche vrede de bepaling dat het jus reformandi van den landsheer zijne beperking vond in de sinds 1624 bestaande uitoefening van den godsdienst van de andere confessie. De godsdiensten, die hij moest dulden, moest hij het recht toestaan tot het houden van huiselijke godsdienstoefeningen, tot de uitoefening van de burgerlijke rechten en van een behoorlijke begrafenis. Op deze wijze was, bij het behoud van de opperheerschappij van den landsheer over de kerk, het middeleeuwsche beginsel van gelootseenheid en gelootsdwang aanmerkelijk verzwakt.

De machtspositie van den landsheer over de kerk is in de dagen der hervorming, althans daar waar gene deze genegen was, haar zeer ten goede gekomen. De grondslag daarvoor was, zooals wij zagen, reeds vroeger door verschillende omstandigheden gelegd en de reformatie behoefde daarop slechts voort te bouwen. Maar daartoe stond eerst nog het edict van Worms van 1521 in den weg, dat den ban had uitgesproken over Luther, als den boozen vijand in de gedaante van een mensch met een aangenomen monnikskap, en over al zijne medestanders, en tevens de openbare verbranding van zijne geschriften had bevolen. Grootendeels werd deze hinderpaal echter uit den weg geruimd, toen de rijksstenden op den rijksdag te Spiers in 1526 besloten dat iedere vorst voorloopig in zijn land de kerkelijke gebruiken zou laten zooals zij waren, en zich verder tegenover het edict van Worms zou gedragen, zooals hij voor God en den keizer kon verantwoorden. Daarmede was aan de protestantsche vorsten groote vrijheid ter zake van hunne kerkelijke bemoeienissen gegeven. Doch de baan voor hunne bisschoppelijke waar-

digheid in de protestantsche kerk werd volkomen geëffend toen bij den augsburgschen godsdienstvrede van 1555 aan de bisschoppen voorloopig de geestelijke jurisdictie werd ontnomen over de belijders der nieuwe leer, over die leer zelf, over de bezetting van plaatsen van geestelijken, kerkelijke gebruiken, verordeningen en ceremonies, die de rijksstenden hadden ingevoerd of zouden invoeren. De bisschoppen, die met de macht van paus en keizer achter zich, zoo lang mogelijk den invloed van de evangelisch-gezinde landsvorsten hadden getracht tegen te houden, werden nu onschadelijk gemaakt. Want zij oefenden in elk geval geen jurisdictie meer uit over iemand, die tot de luthersche kerk behoorde of tot iets, dat daarop betrekking had. Maar de vraag was nu wie dat voortaan in hunne plaats zou doen. Het antwoord lag voor de hand. De roomsche practijk had de macht van den landsheer in den vorm van het placet; van het recht om plaatsen van geestelijken te bezetten, en dat om toezicht uit te oefenen en hervormingen aan te brengen, feitelijk reeds tot de hoogste macht in het kerkbestuur verheven. Deze lijn had de reformatie opgenomen, toen zij dien landsheer, als voornaamste lid der kerk, op dat alles zoo machtigen invloed schonk. En staatsrechterlijk werd deze opvatting nu bezegeld, toen de godsdienstvrede van Augsburg langzamerhand in dezen zin werd uitgelegd, dat wat den bisschoppen was ontnomen aan de stenden en door dezen aan den landsheer was verleend. Zóó verklaarde de juridische faculteit te Wittenberg in 1594 de beslissing van Augsburg aldus, dat de jurisdictie, inzonderheid het recht van de atzetting van predikanten, alsmede dat van hunne benoeming en dat der kerkelijke wetgeving aan de rijksstenden toegestaan was, en dat „der Landesfürste Episcopum oder Metropolitanum repraesentiret”. Eene Mecklenburgsche resolutie van 1607 gaat nog verder, wanneer zij zegt dat de godsdienstvrede van 1555 den rijksstenden het „jus episcopale” en de „suprema inspectio ecclesiarum in doctrinalibus et ceremonialibus” geeft.

Het is te begrijpen dat de landsheer, die protestant werd, gaarne den invloed behield in de protestantsche kerk, dien hij als roomschgezinde in de roomsche kerk had gehad en dus zoowel die uitlegging van den augsburgschen vrede van staatkundige of juridische zijde, als de meening der theologen, dat hij als het voornaamste lid der kerk voogd der kerk was, gaarne tot de zijne maakte. Uit dit alles laat zich gemakkelijk verklaren dat de landsheer de eigenlijke bisschop der kerk werd.

In de practijk zien wij dit beginsel tijdens de reformatie het eerst in Saksen toegepast. Reeds in 1524 had Johan Frederik, hertog van Saksen, den wensch geuit dat Luther in Thüringen een onderzoek naar den kerkelijken toestand instellen en de ongeschikte leeraars afzetten zou. Daarvan was toen echter, ook al ten gevolge der moeilijke tijdsomstandigheden, niets gekomen. Maar na den rijksdag te Spiers in 1526 kreeg ook hij de handen meer vrij en ging hij er toe

over visitatoren te benoemen, of liever commissies voor visitatie, bestaande uit theologen en juristen, wier onderzoek de reformatie in de kerk in Saksen moest voorbereiden. De bedoeling van hun visitatie toch was de verwijdering van alle roomschgezinde en ondeugdelijke leeraars en onderwijzers, de vereenvoudiging en inkrimping van het kerkelijk personeel, zoodat het werd teruggebracht tot leeraars en een enkelen hulpprediker, de reorganisatie van de kerkelijke goederen, waarbij men alleen de inkomsten der leeraars en hulppredikers intact liet, doch die voor den eeredienst en ziekenverpleging bestemd geweest waren, stortte in algemeene armenkassen. Ook het kapitaal van de groote kloosters en stiften zou worden aangesproken. Men dacht ze te gebruiken voor buitengewone kerkelijke uitgaven en de rest te storten in 's lands kas, vooral ten bate van het onderwijs. Tevens werd, naar luid der instructie, door den vorst gegeven, de instelling van superintendentschappen voorbereid. Deze superintendenten zouden toezicht uitoefenen op de leer, het ambt en den levenswandel der leeraars, en daaromtrent, door middel van burgemeesters, inlichtingen aan den vorst geven. Tevens zouden zij met deze overheidspersonen huwelijkszaken en die, welke de openbare eerbaarheid betreffen, behandelen. De leiding van dit alles had dus de magistraat, namelijk de landsheer.

Ditzelfde geschiedde bij de uitvoering dezer plannen en de hervorming in den door de visitatoren aangegeven zin. In een soort kerkorde getiteld: „Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherren im Kurfürstentum Sachsen" werden verschillende stukken der christelijke leer en de kerkelijke inrichting vastgesteld. De keurvorst verklaarde geene afwijkende leer in zijn gebied te zullen toelaten. Leeraars en gemeenteleden werden, in geval zij openlijk eene zoodanige beleden, met verbanning bedreigd. Op deze wijze heeft de keurvorst van Saksen de evangelisch-luthersche kerk in zijn gebied tot *de* kerk gemaakt.

Volgens Luther gebeurde het werk der visitatie door den keurvorst, als voornaamste lid der kerk, uit christelijke liefde, daar hij als wereldlijk vorst niet verplicht was zulks te doen, terwijl hij, zelf niet gerechtigd om te leeren of op geestelijk gebied te regeeren, bij de doorvoering zijner kerkplannen, als wereldlijke overheid optreedt tot vermijding van samenrotting en oproer. Wat de overheid in eerstgenoemde hoedanigheid verricht, is de waarneming van een soort nood-episcopaat. Want Luther stond op het standpunt, dat er in normale omstandigheden eene scherpe scheiding moet bestaan tusschen het wereldlijk en het geestelijk gezag. Daarom ziet hij ook in wat de keurvorst ter zake der visitatie deed in de eerste plaats niet een overheidshandeling, maar een daad van liefde van de zijde van het voornaamste lid der kerk jegens die kerk, terwijl wat hij bij het werk der reformatie van de kerk verrichtte, geschiedde krachtens zijne roeping als vorst om den vrede tusschen de burgers te handhaven.

Blijkt uit een en ander in elk geval dat de theoretische scheiding tusschen staat en kerk in de practijk op moeilijkheden stuitte, nog duidelijker trad dit aan het licht, toen de bisschoppelijke rechtspraak in huwelijkszaken, in kwesties van tienden, in zaken van kerkelijke tucht, voor zoover daaraan een effectus civilis was vastgeknoopt, naar Luther's leer, in handen van de overheid gekomen was. Luther had deze alle als burgerlijke aangelegenheden beschouwd, die niet bij de kerk, maar bij den staat thuis behoorden. Doch dit was gemakkelijker gezegd dan gedaan. De wereldlijke rechter toch stond tegenover de meeste dier zaken als een onbekende. De kerkelijke tuchtzaken waren voor hem geheel nieuwe zaken, waarin hij niet zelden een uitspraak deed, die de kerk ontstemde. En in huwelijkszaken huiverde hij vaak eene beslissing te nemen, omdat hij niet wist of hij al of niet het canoniek recht moest volgen, of ook in hoeverre dit al of niet was gewijzigd. De conflicten, die hieruit voor kerk en staat voortvloeiden, waren zelfs van dien aard, dat men aan beide zijden spoedig begreep, dat die toestand niet kon worden bestendig en naar een uitweg moest worden gezocht.

Deze nu vond men in het gedeeltelijk herstel der vroegere bisschoppelijke rechtbanken, waaraan de genoemde zaken, die moeilijkheden opleverden, werden teruggegeven. Maar met één groot onderscheid. Waren de bisschoppelijke rechtbanken door de kerk samengesteld, de zoogenaamde consistories, die thans in het leven werden geroepen, waren geene kerkelijke organisaties. Zij werden door den keurvorst ingesteld en door hem uit theologen en juristen gevormd. De gedachtengang, die hierbij werd gevolgd, is duidelijk. De kerk mag geene wereldlijke macht uitoefenen, maar zij heeft, b.v. voor de uitoefening der kerkelijke tucht, den arm van den wereldlijken rechter noodig. Maar deze kan daarover geheel zelfstandig zonder haar geen oordeel vellen. Daarom is het noodig dat waar de wereldlijke rechter optreedt, hij raadpleegt met kerkelijke mannen. Waar hij dan als overheidspersoon het recht handhaaft, is er een waarborg dat dit geschiedt in kerkelijken geest. Vandaar het stelsel der consistories, die door den vorst worden benoemd en bestaan uit godgeleerden en rechtsgeleerden. Zij bezitten de jurisdictie, krachtens onmiddellijken last van den landsheer.

De eigenaardige vermenging van staat en kerk in deze consistories blijkt het best uit het ontwerp van het vorstelijk stuk, waarbij zij werden ingesteld. Daarin lezen wij dat aan de leden er van „von uns und unserm Bruder, als der Obrigkeit, Gewalt, Befehl und Kommission gegeben werden in den Sachen, darin die Kirche ein billig Aufsehen haben soll, gütlich, auch rechtlich zu handeln, Einsehen zu thun, zu büssen, zu straffen.“ Zij doen dit als „unsere von der Kirchen wegen Befehlshaber“. Eene eigenaardige verwarring van denkbeelden! De leden van het consistorie worden benoemd door de overheid en ontvangen van haar hun opdracht, en zij zitten

dáár tevens van wege de kerk. Het is alsof de keurvorst zoowel zijn rijk als de kerk vertegenwoordigt en beide gelijkelijk in hem zijn gerepresenteerd. En zulk een schijn-kerkelijk college, door de overheid benoemd, oefent krachtens haar opdracht wereldlijke macht uit.

Hierbij is het echter niet gebleven. Langzamerhand is door den vorst, wien naar algemeene opvatting de custodia prioris tabulae toekwam, in de handen van dit college het geheele bestuur van de kerk, ook de tucht over de leer en het leven der leeraars gelegd. Had Rome aan de keurvorsten langzamerhand reeds grooten invloed in de kerk op hun gebied moeten geven, de protestantsche keurvorsten eigenden zich een nog veel grooteren toe. Dit was mogelijk omdat de bisschoppelijke macht onder de protestantsche leeraars wegviel en voor een deel op de vorsten overging, en het was begrijpelijk in zooverre zij vreesden dat en de zelfstandigheid der protestantsche gemeenten hunne macht zou verzwakken en de onderlinge protestantsche verschillen straks den onderlingen vrede zouden verstoren. Zóó hebben verschillende factoren er toe samengewerkt om het cuius regio illius religio eene beteekenis te geven, die veel grooter was dan in de woorden zelf lag opgesloten.

Zoolang Luther leefde, die met zooveel klem de zelfstandigheid der kerk verdedigd en zich tegen de inmenging door de vorsten in hare huishouding verzet had, had men zich echter niet gewaagd aan het vaststellen eener instructie voor de consistories, die haar zulk een uitgebreid mandaat gaf. Telkens werden er ontwerpen samengesteld, maar overeenstemming werd niet verkregen. Na zijnen dood kwam er in 1579 een instructie, die den geest niet van Luther, maar van Melancton en den kanselier Brück ademde, en waarin den door den vorst benoemden consistories het opperbestuur der kerk werd verleend. De consistories te Leipzig en te Wittenberg zouden de candidaten voor het leeraarsambt examineren en wijden; het toezicht uitoefenen over de leer in kerken en scholen; over den eeredienst; over den wandel der leeraars en der onderwijzers en de wijze, waarop zij hun ambt waarnemen; de kerkelijke rechtspraak in huwelijks- en tuchtzaken, wat het ambt en den wandel der leeraars, kerkdienaars en onderwijzers betreft, uitoefenen, en eindelijk alles doen wat bevorderlijk is aan een deugdelijk kerkbestuur. Boven de genoemde consistories te Leipzig en Wittenberg kwam het opper-consistorie te Dresden te staan. Boven deze alle staat echter de landsheer. Op hem en zijne regeering is appèl van de consistoriale beslissingen. Te Dresden zouden jaarlijks twee algemeene synoden worden gehouden, waarop behalve de leden der consistories, den stadhouder van den landsheer en zijn kanselier, de gezamenlijke superintendenten van het land tegenwoordig zijn. Van die synoden is echter weinig gekomen. Het zwaartepunt lag en bleef liggen in de consistories; aan haar waren ook de superintendenten onderworpen. Het staatslichaam der consistories met den keur-kerkvorst aan het hoofd regeerde de kerk van Saksen.

Van daar uit is dit stelsel algemeen geworden in de luthersche kerk in Duitschland. Bijna overal waar het lutheranisme veld won: in Pruisen, Brandenburg, Brunswijk, Mansfeld, Sleeswijk-Holstein, Silezië, Hessen, Waldeck, Pommeren werd die kerkvorm ingevoerd. En deze is daar gebleven tot de revolutie in 1918. Slechts in enkele plaatsen, zooals in Mecklenburg tot de 19e eeuw, bleven de consistories uitsluitend rechtscolleges en lichamen voor buitengewone kerkvisitatie, terwijl de vorst door middel zijner ambtenaren direct de kerk regeerde. Voortdurende bevoegdheid der consistories is, behalve het werk der visitatie, gebleven: het onderzoek naar de zuiverheid der leer, de wijding der geestelijken, de benoeming der leeraars dáár waar de vorst het patronaatsrecht bezit, de beslissing in leerkwesties en het houden der leeraars binnen de perken hunner bevoegdheid. Bovendien werden de consistories de adviseerende colleges voor den vorst, bij elke beslissing van kerkelijken aard, die hij moest nemen. Niet aan de consistories, maar aan de superintendents bleef echter het toezicht over de leeraars toevertrouwd, doch ook deze laatsten werden door den vorst benoemd. De keurvorst was en bleef de eigenlijke kerkvorst, wiens macht alleen getemperd werd door de patronaatsrechten en andere wettige aanspraken van adel en stenden.

Van deze verhouding tusschen den landsheer en de kerk heeft eerstgenoemde vrij wat meer vruchten geplukt dan de laatste. Wij moeten toch niet vergeten dat de machtspositie van den vorst dientengevolge ook tot de belangrijke gebieden van het onderwijs en de armen- en ziekenverzorging werd uitgebreid. Wel had de hiërarchie sinds langen tijd hare heerschappij over het school- en armenwezen met de overheid moeten deelen, maar thans kwamen deze gedeelde bevoegdheden onverdeeld in de handen der protestantsche overheid. Eenerzijds gingen met de kloosters tal van onderwijs- en weldadigheidsinstellingen te gronde, anderzijds drong de nieuwe geest tot vermeerderde zorg voor het onderwijs en de ondersteuning der noodlijdenden door de overheid. Tal van nieuwe scholen werden opgericht en de bestaande met deze onder toezicht van de overheid geplaatst. In de handen van den landsheer werd alzoo de macht steeds meer gecentraliseerd. Voor het onderwijs sloot men zich, althans wat het doel en de inrichting er van betrof, aan de grondbeginselen van het duitsche humanisme aan; voor de armenzorg keerde men zich bij voorkeur tot stedelijke en vorstelijke verordeningen, zooals die bij overlevering bestonden. Maar hoe men de zaken ook inrichtte, overal kwamen deze in macht van hen, die ook de opperheerschappij over de kerk voerden. En neemt men daarbij nu in aanmerking, welk een invloed de landsheeren bovendien verkregen door de overname van en het beheer over het kerkelijk goed, dan is het duidelijk welk een groot staatkundig voordeel de landsheeren door de reformatie hebben behaald.

In den grond der zaak zijn wij, wat de latere beschouwing der

lutherschen betreft, teruggekeerd tot het middeleeuwsche denkbeeld, dat de overheid en de kerk twee zijden zijn van de ééne, groote, ongescheiden christelijke maatschappij. Beide hebben in dezen gedachtengang positief-christelijke bedoelingen. Alleen zijn de rollen in hoofdzaak omgekeerd. Vroeger wilde een universeele kerk hare oppermacht in de staten doen gelden, thans heerscht een zelfstandige, territoriale overheid over en in de op haar gebied gevestigde kerk. In theorie dient de overheid de kerk met hare rechtsmiddelen en heiligt de kerk het staatkundig leven als een dienst van God en den naaste. Maar inderdaad is de kerk geknecht en een slachtoffer van het dwangstelsel van den staat. De consistories zijn regeeringsorganen, door den landsheer in het leven geroepen en samengesteld uit rechtsgeleerden en godgeleerden, die door middel van dwang de kerk regeeren; onmiddellijk geld-, lijf-, gevangenisstraf opleggen en uitvoeren kunnen, en die derhalve door middel van den sterken arm de zuivere leer en zede vermogen te handhaven. In theorie heerschten Christus en de Heilige Schrift in de gemeente, practisch deden het de landsheeren met hunne theologen. En de gemeente werd verplicht zich voor de overheid, die aldus handelde te buigen, omdat zij plaatsvervangster Gods is en trouwe handhaafster heet van de beide tafelen der wet, opgevat in christelijken zin. De kerk begeerde, ter wille van de heerschappij des Woords, den steun der landsheeren. Die steun is haar verleend — maar tot den duren prijs van het episcopaat van den landsheer over de kerk.

Zelfs poogde men reeds vroeg dezen invloed van den landsheer op de kerk zoowel uit wijsgeerig als uit staatsrechtelijk oogpunt te verdedigen, zelfs waar men de kerk eene bepaalde vrijheid wilde laten.

Wij hebben hierbij de drie stelsels: het episcopale, territoriale en collegiale op het oog. Nu eens verdedigde men het episcopale stelsel, waarin het zwaartepunt der kerk in het leeraarsambt werd gelegd en deze als de wezenlijke bestuurder der kerk werd erkend, terwijl den landsheer alleen het uitwendig bestuur en het recht van sanctie van de door de predikanten genomen besluiten toekwam. Dan weder zette men het territoriale stelsel ineen, dat, als een daaraan tegenovergesteld uiterste, het kerkbestuur geheel in de landsoverheid liet opgaan, den vorst alleen verplichtte ook in kerkelijke zaken de uitwendige rust en vrede te handhaven, maar voorts het eigenaardige, zelfstandige kerk-wezen volkomen negeerde en de geloofseenheid, ter wille van de tolerantie, liet varen. En verder kwam men met het collegiale stelsel, dat principieel de kerkelijke hoogheid en het kerkelijk bestuur onderscheidde, en erkende dat dit laatste aan de kerk zelf, als eene vrije en zichzelf regeerende vereeniging, toebehoorde, maar er bij voegde dat zij dat bestuur stilzwijgend aan den landsheer had overgedragen. Van practische beteekenis was dit alles echter niet.

In enkele streken mogen de leeraars soms een grooteren invloed op de landsheeren hebben uitgeoefend dan elders, nergens viel hun, gelijk het episcopale stelsel wilde, het eigenlijke kerkbestuur ten deel. Evenmin is ergens aan de kerk zelf principieel de regeering, zooals het collegiale stelsel zulks wenschte, geschonken. Maar tevens is ook nooit het territoriale systeem in de bovenbedoelde scherpte doorgevoerd, al bezat de landsheer, geheel in overeenstemming met de heerschende beschouwingen van de onbeperkte souvereiniteit der vorsten en den staat als politiestaat, zoo wel het jus in sacra als het jus circum sacra. Het episcopale stelsel werd allereerst verdedigd¹⁾ op grond dat de landsheer, in gevolge het verdrag van Passau van 1552 en den augsburgschen vrede van 1555, rechtens de opvolger van den roomschen bisschop is en hem derhalve van zelf het bestuur over de kerk toekomt. Van rijkswege bezit de landsheer derhalve dit recht. Vóór 1552 had hij dit niet, maar hij heeft het nu als een hem toevertrouwd goed, zoolang totdat de godsdienstige kwesties op den een of anderen rijksdag definitief zijn geregeld. De landsheer treedt dus tot dat tijdstip in eene dubbele hoedanigheid op, namelijk als wereldlijk en als kerkelijk vorst. Zijn macht op kerkelijk gebied ligt dus niet opgesloten in die op staatkundig gebied, maar zij is er bij gekomen of liever bijgevoegd. In de uitoefening dier kerkelijke macht is hij evenwel beperkt. Hij is namelijk verplicht de kerk door middel van kerkelijke lichamen te besturen. Daartoe benoemt hij consistories en superintendenten, wier rechten hij moet ontzien. Zoo mag hij niet over vraagstukken of geschillen van leer en tucht oordeelen, omdat deze bij de consistories behooren. Alleen verzekert hij aan consistories en superintendenten de hulp van zijn sterken arm, wanneer voor de uitvoering hunner besluiten dwangmaatregelen noodig zijn.

¹⁾ Het Augsburgsche slotprotocol van 1555 had de kerkregeering der vóór-reformatorische bisschoppen voor protestantsche landsgebieden gesuspendeerd. Maar het had zich er niet over uitgesproken op wien zij was overgegaan. Het kende echter den landsheer het recht toe, anders-geloovige onderdanen niet langer in zijn gebied te dulden en uit te zetten, met andere woorden de uitoefening van de custodia primae tabulae in protestantschen zin. Daaruit trokken de Badensche kerkorde (1556), de Pommersche kerkorde (1563) en andere kerkorden, die de vestiging der evangelische kerk beoogden, de slotsom dat de kerkregeering toekwam aan den landsheer. Tot een wetenschappelijke theorie werd dit standpunt verwerkt door Joachim Stephani: *Institutiones juris canonici in tres libros secundum tria juris objecta partitae et ad praesentem Ecclesiarum Germaniae statum directae* 1604, en door Mattheus Stephani: *Tractatus de jurisdictione, qualem habeant omnes iudices, tam saeculares quam ecclesiastici in Rom. Imperio*, 1609.

Men noemde deze verdediging van het episcopale stelsel : de devolutie-theorie, de theorie van het recht van overgang.

Daarnaast staat, als verdediging daarvan de zoogenaamde restitutie-theorie.

Volgens haar hebben de rijksstenden te Passau en te Augsburg geen nieuw recht ontvangen, maar is hun dáár eenvoudig een recht teruggegeven dat zij vroeger bezaten en hun nog altijd rechtmatig toekwam. Want het recht der landsheeren om de kerk te besturen steunt niet op eene rijkswet, maar op den aard hunner macht en hunne roeping de wet der tien geboden te doen gehoorzamen. In het bijzonder eischt de eerste tafel der wet van hen te zorgen voor de behoorlijke instelling van kerkelijke ambten en de rechte kerkregeering door geestelijke ambtsdragers, voor het bezetten van ledige kerkelijke zetels, voor goed toezicht en kerkelijke tucht, voor behoorlijke kerkelijke wetgeving en kerkelijke rechtspraak. Eene zeer ruime opvatting dus van het jus of de potestas circa ecclesiastica !

In overeenstemming met deze theorie ontwikkelde zich de bekende leer der drie standen of van den status ecclesiasticus, den status politicus en den status oeconomicus. In de kerk bevinden zich de geestelijke stand, de regeerende stand of de overheid en de stand der huisvaders of het volk. Zij hebben alle drie hun aandeel aan het kerkelijk gezag. De geestelijken oordeelen over kwesties en vragen van louter geestelijken aard en geven advies over het zakelijk gedeelte der te verrichten kerkelijke regeeringsdaden ; de overheid heeft het recht van bekrachtiging en dus van beslissing of hetgeen door de geestelijken wordt voorgesteld formeel bindt ; en eindelijk heeft het volk recht om, op degelijke gronden, zich tegen een en ander uit te spreken. Wanneer het b.v. gaat om de bezetting van een vacanten kerkelijken zetel, „ecclesiasticus status debet consulere de persona idonea, popularis approbare, politicus decernere”. De voorstanders van dit stelsel kennen aan de overheid, als lid van de kerk, den invloed daarin toe, waarvan wij zooeven spraken. Als zoodanig is zij tot handhaving van de wet der tien geboden geroepen. Zij is overheid te midden der christenheid, waarvan zij zelf een deel, en wèl het voornameste deel uitmaakt. In deze hoedanigheid oefent zij derhalve kerkelijk gezag uit.

Eigenlijk heeft de landsheer derhalve twee kwaliteiten. De eerste is die van hoofd van den staat en de andere is die van bisschop of hoofd van de kerk. In eerstgenoemde hoedanigheid treft hij dwangmaatregelen in den staat, in laatstgenoemde treft hij deze in de kerk. Maar tevens wordt de nadruk er op gelegd dat de landsheer in de kerk slechts een wereldlijke en geen geestelijke macht uitoefent. De kerk en in de eerste plaats de leeraar bezit de potestas interna of ecclesiastica spiritualis. De landsheer mag niet prediken, geen sacramenten bedienen ; hij mist ook het sleutelrecht. Hij is

dan ook slechts in naam bisschop. Ja, zijn macht in de kerk oefent hij slechts uit in samenwerking met het consistorie, waarin het leeraarsambt moet vertegenwoordigd zijn. Dit heet daarom zelfs het orgaan, waardoor het geestelijk oordeel van de kerk bekend wordt. Met het oog hierop spreekt men dan ook van de potestas circa ecclesiastica van den landsheer. Alsof zijne benoeming van het consistorie en de ruime opvatting, die aan zijne custodia primae tabulae wordt gegeven, niet in alle opzichten de grenzen van de potestas circa ecclesiastica overschrijdt! Van het geestelijk gezag als een zelfstandig gezag in de kerk blijft in deze theorie praclisch weinig of niets over. De macht van den landsheer, als voornaamste lid der kerk, dringt die van alle andere leden in die mate naar den achtergrond, dat hij in werkelijkheid als de protestantsche paus mag gelden. Van Luther's geloof in de eenige kracht van Gods Woord in de kerk is in een stelsel dat zoozeer, voor het welslagen van wat de kerk doet, het wereldlijk gezag behoeft, zoo goed als niets overgebleven.

Dit episcopale stelsel vond zijne verdedigers in Reinkingh, Gerhard en den jurist en den theoloog Carpzovius¹⁾. In zooverre het de driestandenleer gold, sloot het zich aan bij gedachten, die reeds in de middeleeuwen en zeer duidelijk door Johannes Hus verkondigd waren²⁾. „De strijdende kerk van Christus steunt slechts op drie deelen: het eene deel vormen de presbyters, die God moeten navolgen en als zijne boodschappers Hem in hun handel en wandel meer nabij moeten komen, en die nederig moeten leven uit medelijden met anderen, gelijk Christus. Het tweede deel der strijdende kerk wordt gevormd door de tijdelijke heerschers,

¹⁾ Reinkingh: *Conclusiones* 290 de brachio seculari et ecclesiastico 1616 en *Traetatus de regimine seculari et ecclesiastico* 1619; Gerhard: *Loci theologici* 1615 vv. (vol. 6, waarin voorkomt de locus de magistratu politico 1619); B. Carpzovius (Prof. jur. te Leipzig): *Juris prudentia ecclesiastica* 1645 en J. B. Carpzovius (Prof. theol. te Leipzig): *Dissertatio de jure decidendi controversias theologicas* 1696.

²⁾ In de monum. conc. gen. saec. XV dl. 1, bldz. 157. Op een andere plaats drukt Hus zich aldus uit: „Integratur sancta mater ecclesia ex tribus partibus, quarum prima generatio et infima est vulgus, vivens de labori licito, ac ista pars est secura, si servet Dei mandata et labori sit fideliter intenta. Secunda pars sunt seculares domini. Officium autem ejus est legem Dei defendere, Christi servos protegere et ministros Antichristi propellere. Haec est enim causa, cur portent gladium, ut ait apostolus ad Rom. 13, et secundum Augustinum rex est vicarius deitatio. Tertia pars ecclesiae et optima est clerus, dum efficaciter praeest officio quod incumbit. Debet enim mundum relinquere, ecclesiam vivificare ut spiritus et undiquaque proxime sequi Christum.” (Zie Brieger's Zeitschr. f. Kirchengeschicht, Bd. 8 bldz. 373 Anm. 1).

die de plaats van God moeten innemen . . . en op juiste wijze, in gevolge hun natuurlijk gezag, het Woord van God moeten verdedigen. En het derde deel der strijdende kerk is het gemeene volk ; dit is het onderste deel en de grondslag ; het steunt de beide andere deelen door getrouw zijn dagelijksch werk te doen."

Bij toeneming lokte dit stelsel echter later in de 18e eeuw tegenstand uit. Zoowel de mannen der dusgenaamde Aufklärung als de piëtisten stootten zich aan het streven om de kerk door middel van den staat, dat is door uitwendige machtsmiddelen, voor verzwakking van de leer en van geheel hare positie te beveiligen. Verscheidene geleerden kwamen hiertegen, en dus tegen het episcopale stelsel op. Wij noemen S. Puffendorf, Chr. Thomasius, J. H. Böhmer ¹⁾ en Chr. Wolff. Thomasius werd de vader van het zoogenaamde territoriale stelsel, dat door Just Henning Böhmer verder werd ontwikkeld en verdedigd terwijl Puffendorf de grondlegger werd van het collegiale stelsel, dat, dank zij de verdiensten van Pfaff, Mosheim en G. L. Böhmer, vele aanhangers verwierf.

Thomasius ²⁾ maakt een scherp onderscheid tusschen den staat en den godsdienst. De eerste is niet om den godsdienst ontstaan, bevordert ook de vroomheid niet, heeft ook den godsdienst niet uitgevonden en behoeft hem ook niet als een middel om de onderdanen te regeeren.

Het is verkeerd uit den israëlietischen godsdienst en de rechten van de koningen van Juda en Israël gevolgtrekkingen te maken ten aanzien van de christelijke religie en de rechten der christelijke vorsten, omdat de christelijke godsdienst geheel onderscheiden is van den joodschen. De christelijke hangt namelijk in het geheel niet met een bepaalden staat samen, staat er veeleer tegenover. Christus heeft zich nimmer met eenig vorst ingelaten en nog veel minder een bepaalden regeeringsvorm gewenscht. De christelijke kerk heeft dan ook met den staat niets gemeen, zoodat men zich voor den eenen of anderen regeeringsvorm nooit op de christelijke kerk kan beroepen. Eenerzijds brengt dan ook het sleutelambt geen overheidsmacht met zich en anderzijds wordt geen vorst, door te behooren tot de kerk, haar bisschop of leeraar. Hij mag geen enkel zijner onderdanen dwingen zijn godsdienst aan te nemen ;

¹⁾ Böhmer: *Jus ecclesiasticum Protestantium usum hodiernum juris canonici juxta seriem Decretalium . . . estendens*, 6 dln. 1714. In het 1e deel verdedigt hij een getemperd territoriaalstelsel, in het 5e deel neigt hij tot het collegiaalstelsel. Het 6e deel was reeds in 1711 onder den afzonderlijken titel: „*Jus parochiale ad fundamenta genuina revocatum*” verschenen. Verder zijn: *Corpus juris canonici*, 1747.

²⁾ *Kurze Lehrrsätze vom Rechte eines christlichen Fürsten in Religionssachen*, 1724.

hij is zelfs verplicht hunne leeringen te dulden, al zijn het dwalingen, en eveneens hunne kerkelijke gebruiken, al wijken zij van die van zijne kerk af. Hij zelf is vrij te gelooven wat hij wil, maar hij moet anderen diezelfde vrijheid laten.

Alleen is de vorst niet verplicht godsdienstige leeringen te dulden, die den algemeenen vrede en de rust verstoren. Ook behoeft hij in zijn rijk geen menschen toe te laten, die andere personen of een bepaald lichaam meer gehoorzamen dan hun eigen vorst, onverschillig of die personen of dat college zich bevinden in Constantinopel, Rome of Wittenberg. Eveneens is hij vrij atheïsten of menschen, die het bestaan van den Schepper of Zijne voorzienigheid loochenen, te verwijderen, daar van hen ieder oogenblik verstoring der orde is te duchten. Maar het is hem verboden den zoodanigen een bepaalde, burgerlijke straf op te leggen, of te raken aan hunne bezittingen. Verder is hij gerechtigd, ja verplicht toe te zien, dat het bij de uitoefening van den godsdienst zijner onderdanen geregeld en ordelijk toegaat. Ja, gelijk hem het recht toekomt in de samenleving alles behoorlijk te regelen en de kerk eene vereeniging in die samenleving is, zoo kan hij ook de zaken van den godsdienst regelen. Alleen — dwang is verboden. In zaken van den godsdienst mag nooit eene rechterlijke beslissing worden genomen ten aanzien van tegenover elkaar staande meeningen, zoodat iemand met geweld tot het aanhangen van eene bepaalde meening zou kunnen worden gedwongen. En is dit een vorst niet geoorloofd, nog veel minder is dit met den onderdaan het geval, hetzij deze een geestelijk of wereldlijk persoon is, hetzij men te doen heeft met concilies, synoden, ministeries of theologische faculteiten „al gebruiken zij de schrift of concilies of tradities tot dekmantel hunner twistgierigheid of heerschzucht”.

Duidelijk blijkt uit een en ander dat door Thomasius geen uitwendig gezag over geloofsbelijdenis of kerkleer wordt erkend. Niemand, ook de kerk niet, mag heerschen over eens anders geweten. Maar wèl heeft de vorst macht over alles wat de uitwendige regeling der kerk betreft, omdat deze, evenmin als elke andere vereeniging, een eigen, op zichzelf staand regime heeft en derhalve zich geene macht buiten hem om mag toeëigenen. Alleen ten aanzien van haar innerlijk bestaan, het zuiver zedelijk en godsdienstig gebied, is de kerk vrij. Over al het andere, de adiaphora, breidt de landsheer zijne macht uit. En hij doet dit of hij christen of heiden is. Als staatsmacht regeert hij derhalve de kerk en oefent hij zijn jus circa sacra uit.

Hier treedt de scherpe tegenstelling aan het licht tusschen het episcopale en territoriale stelsel. In het eerstgenoemde regeert de landsheer de kerk als haar voornaamste lid en maakt hij zijne macht als landsvorst daaraan dienstbaar, in het laatstgenoemde regeert hij haar uitsluitend als staatkundige macht. Volgens het episcopale stelsel oefent de vorst eene zuivere kerkregering uit, met consistories

en superintendenten als zoogenaamde kerkelijke organen ; in het territoriale stelsel is er geen sprake van kerkregeering, noch van handhaving der leer door den vorst, noch van leiding geven aan het kerkelijk leven door hem, in verbond met consistories of superintendenten, maar uitsluitend van eene machtsoefening, waardoor de vorst onrust in den staat van wege de kerk poogt te voorkomen. In zooverre is in dit laatstgenoemde stelsel het bestuur over de kerk louter een deel van het staatsbestuur, dat zich alleen laat leiden door het belang van den staat en niet door dat der kerk. Daarom heeft de vorst in dit systeem ook geen adviezen van theologen, zooals in het episcopale stelsel door hen in de consistories wordt gegeven, van noode. Maar hieraan kleeft dan ook de schaduwzijde, dat het staatsbestuur nu volkomen eigenmachtig, zonder eenig overleg met de kerk, beslist wat tot zijn competentie in zake de regeling der uitwendige kerkelijke zaken behoort en derhalve, als het wil, de kerk in zijn dwangbuis wringen kan.

Vloeide Thomasius' systeem voort uit het beginsel, dat de staat als organisatie geroepen is de bijzondere, maatschappelijke belangen der deelen te behartigen, zoodat staat en maatschappij op eene wijze worden vereenzelvigd, dat het kerkelijk verband van zelf tot deel van het staatsverband en het kerkbestuur tot deel van het staatsbestuur wordt, van andere zijde begon men in die mate staat en maatschappij te onderscheiden, dat noodwendig eene andere beschouwing van de verhouding van den vorst tot de kerk zich moest baan breken. Men achtte in die kringen den staat geroepen om uitsluitend de gemeenschappelijke belangen van het volk te behartigen, terwijl aan de maatschappij zelf de behartiging harer speciale belangen moet worden overgelaten. Slechts dient de staat dat eigen streven te bevorderen, wanneer het met het belang van het volk in zijn geheel samenvalt of in te perken, wanneer het daartegen strijdt. In de lijn dezer gedachten nu komt Puffendorf ¹⁾, gelijk wij zoo aanstonds nader zullen aantoonen, tot de slotsom, dat de aanwijzing van wat men naar het uitwendige verstaat onder geloof en het scheppen van een kerkvorm niet behooren tot die soort van dingen, met betrekking waartoe men zijne vrijheid bij de samenstelling der geordende maatschappij heeft moeten opofferen, en waarvan de regeling aan den landsheer is overgedragen. De kerken zijn derhalve kringen, die zich vrij kunnen bewegen en niet onder het staatsbestuur moeten staan. Alleen heeft de vorst, gelijk over andere vereenigingen, zoo ook over de kerken hoogheidsrechten, *jura sacrorum majestatica*. Wél zegt hij uitdrukkelijk, dat de landsheer als vorst geen rechten in de kerk kan doen gelden, maar eene scherpe onderscheiding tusschen kerkelijke hoogheidsrechten en zijne rechten als landsheer in de kerk maakt hij niet, zoodat men eenigermate in het onzekere blijft ver-

¹⁾ De habitu religionis christianae ad vitam civilem, 1687.

keeren omtrent de precieze rechten van den vorst op kerkelijk gebied. Tot die hoogheidsrechten schijnen te behooren het recht van toezicht, van wetgeving, van bijeenroeping van synoden. Het recht van den landsheer om kerkelijke zetels te doen bezetten, ontleent hij daarentegen aan zijne hoedanigheid als *primarium membrum ecclesiae*. Mannen als Pfaff ¹⁾ en G. L. Böhmer, die ook het collegialestelsel verdedigden, zaten eveneens met de verdediging van de positie van den landsheer in de kerk verlegen en kwamen, tot rechtvaardiging er van, tot de theorie, dat de kerk, in den tijd der reformatie, hare *jura collegialia in sacra* stilzwijgend aan den landsheer had overgedragen, die voorheen slechts *jura circa sacra* bezat. Deze fictie om den feitelijken toestand met hunne theorie in overeenstemming te brengen, bewees hunne halfslachtigheid. Men wil de vrijheid der kerk — en toch legt men het opperbestuur in de handen van den vorst; men wil geen overheidsdwang op godsdienstig gebied — en toch laat men de kerk door de overheid regeeren.

Diezelfde halfslachtigheid is in de duitsche kerk tot op onzen tijd blijven bestaan. Eenerzijds hebben territorialisme en collegialisme een zekere vrijheid voor de kerk opgeëischt, die in den nieuweren tijd hare uiting heeft ontvangen in den wensch tot het oprichten van collegiale kerkbesturen, de organisatie van kerkelijke gemeenten, het invoeren van eene gemeentelijke synodale inrichting en de wederinvoering van het bestuur van superintendenten. Allerlei geestesstroomingen werkten dit streven, dat eenig resultaat had, in de hand. Maar aan den anderen kant is ondanks dit alles het wereldlijk regime over en in de kerk gehandhaafd en in hoofdzaak de oude toestand blijven voortduren, waarbij de vorst aan het hoofd der kerk staat en haar, door middel van door hem gekozen organen, als de consistories, regeert. Moge al besloten zijn, dat de belangrijkste bestuursdaden in handen gelegd worden van eene gecombineerde commissie van consistorie en gedeputeerden der synode, zoodat de kerk door laatstgenoemden daarin medezeggenschap scheen te hebben, men vergete niet dat dit niet meer dan schijn is, waar de leden der synode door den landsheer gekozen werden. De wisselingen in het politieke en het kerkelijke leven hebben daaraan wèl getornd, maar er inderdaad weinig veranderingen in gebracht. Het bestuur van den landsheer mocht, in overeenstemming met het collegiale stelsel, geen kerkelijk karakter meer dragen, maar louter uitvloeisel zijn van zijne staatkundige macht, als zoodanig deed het der kerk steeds haar gemis aan vrijheid gevoelen. Onder de vorsten van wie dit bijzonder gold, nam de groote keurvorst Frederik Willem van Brandenburg (1620—1688) een eerste plaats in.

¹⁾ Th. M. Pfaff: *De originibus juris ecclesiastici veraque ejusdem indole*, 1719; *Institutiones juris ecclesiastici*, 1727; zijne: „*Academische Reden über das Kirchenrecht*, 1742; G. L. Böhmer: „*Principia juris canonici*”, 1762.

Deze grondvester van de macht der Hohenzollerns, grondlegger van den pruisischen staat, bracht den duitschen naam, die in de zeventiende eeuw in beteekenis zoozeer was gedaald, weder tot eere. Allermeeest kwam dit hierin uit, dat hij van een verarmd en versplinterd grondgebied een flink georganiseerden staat maakte, die in bloei alle andere duitsche landen vooruit was en een invloedrijke plaats in Europa innam. Maar niet minder strekt het hem tot roem, dat hij in zijn land een bolwerk vestigde van het protestantsch geloof en de protestantsche vrijheid.

Reeds in zijne jeugd was hij in vereering ontvlamd voor de mooie figuur van zijn oom Gustaaf Adolf, den zweedschen koning, den redder van het protestantisme in Midden-Europa. Een steun in die richting was hem zijne voortreffelijke, vrome vrouw Louise Henriëtte van Oranje, dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Zijne zelfde geloofsovertuiging als die van de Staten van Holland had reeds vóór den Munsterschen vrede herhaaldelijk aanleiding gegeven tot gezantschappen en tractaten tusschen Brandenburg en Holland. In het voor de republiek zóó dreigende jaar 1672 was hij haar te hulp geschoten. En al ging zijne staatkunde in latere jaren een andere richting uit, omdat hij zich vergiste in die van Lodewijk XIV, in tegenstelling met Willem III, die haar van stonde aan met scherp blik had doorzien en daarom steeds dezelfde gedragslijn volgde, ten slotte keerde hij op de oude paden terug, en reikte hij onzen stadhouder de hand ter verzekering van de protestantsche vrijheid, die in Europa zoowel door Jacobus II als door Lodewijk XIV ernstig werd bedreigd. Zijn rijk moest een steunpunt voor het protestantisme zijn en blijven. Hohenzollern diende aan de spits te staan, wanneer het dit hoogste aller belangen gold.

Behalve dat de groote keurvorst het protestantisme als zoodanig poogde te beveiligen, toonde hij zich ook een sterk voorstander van de onderlinge verdraagzaamheid. In zijn rijk werd het historisch recht van de verschillende confessies, gelijk deze in de verschillende gebieden bestonden, gehandhaafd. Hij duldde dientengevolge dat hier de roomsche kerk als corporatie opzettelijk onopgemerkt werd toegelaten, en dat dáár diezelfde kerk van staatswege werd beschermd en gesteund; dat hier de jurisdictie der bisschoppen werd verboden, en dáár werd erkend; dat hier de jezuïten werden uitgewezen en dáár werden toegelaten, juist zooals in die streken de gewoonte was. Wel bleef hij voor zijne kerkelijke politiek op het standpunt staan dat de kerken, voor zoover zij rechtsinstellingen zijn, aan het toezicht en den dwang van den staat onderworpen zijn, en den protestantschen landsheer ook over zijn roomsche onderdanen het jus episcopale toekomt, maar tevens veroorloofde hij den roomschen en hunnen geestelijken, in causis fidei necnon et in spiritualibus, voor zoover deze betrekking hebben op de ordines, de priesterwijding, de consecratie van tempels, kerken en altaren, vreemde

geestelijken pro Ordinario vel Superiore te erkennen, en onttrok hij zijn invloed geheel aan dit zuiver inwendige van het kerkelijke leven.

Voor al echter was hij er, hoofdzakelijk om politieke redenen op uit, om lutherschen en gereformeerden zooveel mogelijk in vrede met elkander te doen leven. In zooverre moet hij de benoeming van den bekenden theoloog Georg Calixtus, den voorstander eener humanistische en irenische richting in de luthersche kerk, tot hoogleeraar in de theologie te Helmstadt, door hertog Friedrich Ulrich van Brunswijk zeer hebben toegejuicht. Maar niet minder deed hij dit de pogingen van Willem VI, landgraaf van Hessen, die hetzelfde bedoelden. Ja, deze ging zelfs zoover van in 1661 te Cassel eene conferentie bijeen te roepen van twee luthersche, twee gereformeerde theologen en drie staatsraden, die moesten overwegen van welke beteekenis de verschillen tusschen beide belijdenissen waren en of zij al of niet de grondslagen van het geloof betroffen. Men kwam dáár tot het resultaat, dat lutherschen en gereformeerden elkander als leden van dezelfde ware kerk, als broeders van één geloof en als erfgenamen van één zaligheid hebben te beschouwen. Verder stelde men vast, dat verschilpunten op den kansel zooveel mogelijk moesten worden vermeden en in elk geval aldaar geen strijd tegen bepaalde personen mocht worden gevoerd. En eindelijk verzochten de theologische leden der conferentie den landgraaf Willem, de kerken en universiteiten in de omgeving, namelijk die in Brunswijk en Brandenburg, uit te noodigen zich bij de genomen resoluties aan te sluiten. Ook bevalen zij het houden van een groote conferentie van theologen aan, om de nog overblijvende verschillen rustig te bespreken — en wellicht te vereffenen.

Onder degenen, die zich met warmte bij deze beweging aansloten, behoorde allereerst de groote keurvorst.

De tolerantie-edicten van 1662 en 1664 leggen daarvan een sprekend getuigenis af.

In dat van 1662 wordt aan de lutherschen het smalen op de gereformeerden verboden. Den lutherschen predikanten wordt geboden het Woord Gods zuiver en rein te prediken, zooals dit in de profetische en apostolische geschriften is vervat en in de vier voornaamste geloofsbelijdenissen, de augsburgsche confessie van 1530 en hare apologie, is herhaald. Een ernstig onderzoek moet hoven dien plaats hebben van hen, die gewijd wenschen te worden tot het predikambt, of zij behoorlijk onderlegd zijn in de christelijke leer en vooral of zij de principia fidei a dogmatibus theologiae goed kunnen onderscheiden. Alle predikers moeten zich schriftelijk verbinden tot gehoorzaamheid aan de bepalingen van het edict. Den 16^{en} September 1664 verscheen een nieuw tolerantie-edict in denzelfden geest, waarbij opnieuw het smalen op elkander van gereformeerden en lutherschen werd verboden en meer in bijzonderheden

werd gezegd, welke kwalificaties van elkander beide partijen moesten vermijden en welke leeringen zij elkander niet mochten toedichten. Alle predikers moesten opnieuw schriftelijk beloven zich aan dit edict te onderwerpen.

Uit deze edicten blijkt tevens en dat hij de gereformeerden voortrok boven de lutherschen en welk een macht hij zich in de kerk toekende. In 1665 kwam hij er zelfs toe om tot president van het consistorie te Berlijn een gereformeerd jurist, namelijk Lucius van Rhaden, te benoemen. Maar tevens was een hoofdmotief voor de benoeming van dezen rechtsgeleerde, gelijk in zijne aanstelling stond te lezen, de beveiliging van het opper-episcopaat, de patronaatsrechten en de jurisdictie van den keurvorst. Een bewijs van zijne groote macht ligt wèl hierin, dat hij in den geheimen Raad in kerkelijke aangelegenheden gewoonlijk de beslissing nam. Eveneens werden meestal ten plattelande politieke personen, die gereformeerd waren, namens den keurvorst, als stadhouders, met het toezicht op het kerkbestuur belast. Zij waren verplicht de zittingen van het consistorie te presideeren. Ook de leiding der inspecties en der visitaties was in hunne handen. Zorgvuldig moesten zij bij een en ander waken voor de hoogheidsrechten van den vorst.

Ook op andere wijze zorgde Frederik Willem er voor, dat de strijd der lutherschen en gereformeerden niet werd toegespitst. Zoodra een boek het licht zag, waarin de gereformeerden werden bestreden, werd met groote zorg nagegaan of er ook iets hatelijks in stond, en zoo dit het geval was, werd de uitgave verboden. Tevens beval hij, dat de bezwerings-formule bij den doop der lutherschen, waaraan de gereformeerden grooten aanstoot namen, zou worden weggelaten. Zelfs nog in 1686 werd dit edict vernieuwd.

Behalve echter in zake de verhouding tusschen lutherschen en gereformeerden oefende hij ook op het eigenlijk kerkbestuur voortdurend grooten invloed uit. Ook in dezen toonde hij zich in waarheid de opperbisschop.

Algemeene kerkvisitaties werden, tijdens zijne regeering, gemen, vooral om den invloed, dien men hierbij van de zijde der streng-luthersch gezinde inspecteurs vreesde. Zij waren er namelijk op uit om gematigde leeraars, die het bezwerings-formulier bij den doop niet gebruikten en de gereformeerden niet scherp veroordeelden, als syncretisten en Calixtijnen verdacht te maken. Dientengevolge was Frederik Willem geen vriend dier visitaties en beperkte hij de plaatselijke visitaties hoofdzakelijk tot eene regeling der financiën.

Aan de consistories werd de civiele en crimineele rechtspraak over kerkelijke personen en zaken meer en meer ontnomen, terwijl zij aan den burgerlijken rechter werden overgedragen.

Door vaststelling van een nieuw reglement voor de consistories beproefde de keurvorst lutherschen en gereformeerden meer tot elkander te brengen. Als grondslag voor de leer golden alleen,

nevens de Heilige Schrift, de belijdenissen der vier bekende concilies en de augsburgsche confessie, terwijl men elkander bij de uiteenzetting van strijdvragen niet mocht veroordeelen of vijandig bejegenen. Bovendien zouden de consistories het toezicht uitoefenen over de drukpers, zoodat niets werd gepubliceerd wat tegen het reglement voor de consistories inging. Als een eigenaardig bewijs hoe nauwlettend de keurvorst voor zijne rechten in zake het kerkbestuur waakte, moge dienen dat toen in 1659 het concept van het nieuwe reglement aan de rijksstenden werd overgegeven, daarbij uitdrukkelijk werd gezegd, dat de keurvorst daarmee niet wilde zeggen gehouden te zijn hieromtrent de goedkeuring der stenden te vragen „omdat het recht om dergelijke verordeningen uit te vaardigen, hem alleen toekwam”. Door allerlei omstandigheden kwam het nieuwe reglement eerst na Frederik's dood tot stand, doch in elk geval bewijst dit pogen zijn streven om ook door persoonlijke inmenging in het bestuur der kerk zijne tolerantie-denkebeelden te doen doordringen. Dit deed hij ook door nauwkeurig te laten nagaan in welke gemeenten de landsheer patronaatsrechten kon uitoefenen, om alzoo bij vacatures predikanten te kunnen benoemen, die werkten in zijn geest.

Het is niet te ontkennen, dat de groote keurvorst, al deed hij zich maar al te zeer als opperbisschop gelden, veel goeds ter verbetering van de godsdienstige en kerkelijke toestanden heeft gedaan. Hij ijverde voor het plechtig vieren van den Zondag; ging verschillende misbruiken van roomsche herkomst tegen; verbeterde de maatschappelijke positie der predikanten en hulp-predikers. In 1670 kwam er eene verordening, waarbij alle leeraars werden vermaand zich ernstig op het onderwijs in den catechismus toe te leggen. In het daarop volgend jaar 1671 werd door hem bevolen het gebruik van latijnsche liederen in de kerk door duitse te vervangen. Maar middelerwijl duldde hij geen kerkelijk verzet. Toen Maagdeburg vroeg of de keurvorst althans de formula concordiae uit de brieven van aanstelling der geestelijken niet wilde weglaten, schreef hij een beroepsformulier voor, waarin alleen van den lutherschen catechismus en niet eens van de formula concordiae gesproken werd. En toen in Halberstadt, dat als vorstendom aan den keurvorst van Brandenburg was toegewezen, o.a. het domkapittel het waagde zich het jus introducendi et confirmandi pastores toe te eigenen, kwam er een strenge verordening van den keurvorst, die aan geen leeraar de waarneming van zijn ambt vergunde, voordat hij door hem was toegelaten.

Het is niet te ontkennen dat eene dergelijke inmenging van de overheid in zaken van godsdienst en kerk zekere voordeelen met zich bracht, doch de prijs, die daarvoor betaald werd en bestond in de algeheele belemmering van de zelfstandige ontwikkeling der kerk, was veel te duur. Ook de wetenschappelijke rechtvaardiging van de kerkelijke staatkunde van den grooten keurvorst door

Samuel, vrijheer van Puffendorf (1632—1694) heeft deze schaduw niet kunnen doen verdrijven.

Deze officieele historiograaf van Frederik Willem stelt in zijn boek: „De habitu religionis christianae” voorop, dat de souvereiniteit van den staat over de kerk noodig is ter bestrijding van kerkelijke heerschzucht en vrijheidszucht. Daarom eischt hij een door den staat zorgvuldig gecontroleerd kerkelijk leven.

Terugkeerende tot zijn leer van het natuurrecht, dat zijn grondleggers vond in Hugo de Groot en Hobbes, betoogt hij dat de menschen in het grijs verleden de staten niet om den godsdienst in het leven hebben geroepen. De vroomheid, die beoefend werd in den familiekring en kleine groepen van gelijkgezinden, behoefde den staatsvorm niet. Den huisvaders is het dan ook niet in de gedachte gekomen om, toen krachtens onderling verdrag de staten het aanzijn kregen en overheden werden ingesteld, afstand te doen van hunne gewetensvrijheid ter wille der overheid. Die vrijheid bleef dus buiten schot. Elke geloofsdwang is derhalve in strijd met het natuurrecht en overschrijding van de bevoegdheid der overheid.

Daartegenover staat echter dat geen staatsorde mogelijk is zonder den natuurlijke godsdienst, dat is zonder geloof aan God. Gelijk de huisvader te zorgen heeft, dat in zijn kring de dienst van God in eere blijft, zoo ook de vader des vaderlands in zijn gebied. De overheid heeft derhalve den plicht godloochening, godsastering, afgoderij, duivelen-vereering, voor zoover deze naar buiten treden, te straffen. Maar dit niet alleen. Positief moet hij ook zorgen dat de godsdienst opbloeit. Vandaar zijn bemoeienis met de kerk, ja zijn directie over de landskerk, waartoe hij behoort. Puffendorf onderscheidt hierbij het ministerium ecclesiae van het directorium ecclesiae. Het eerste, hetwelk bestaat in de bediening der kerk door leer, prediking en sacramenten, komt haar toe. Het directorium, dat in de handen van den staat berust, omvat de aanstelling der leeraars; het opzicht en de jurisdictie over dezen; het beheer en het toezicht over de kerkelijke goederen; de kerkelijke wetgeving; beslissing in hoogste instantie in kwesties tusschen de leeraars onderling. Eigenaardig betoogt hij dat uit het feit, dat de romeinsche keizers hun plicht ten aanzien van de kerk hebben verzaakt, de dwaling is ontstaan als zou de kerk, met uitsluiting van de overheid, het recht bezitten hare dienaren zelf te kiezen. Dit heeft, evenals met de keuze van personen voor andere openbare machten het geval is, de staat, en de staat alleen. Maar hij gaat verder. Om te zorgen, dat de christelijke leer niet vervalscht en alzoo staatsgevaarlijk wordt, moet de overheid ook de opleiding der toekomstige predikers voor hare rekening nemen, gelijk het onderwijs der jeugd in het algemeen. Ook moet zij nagaan wat in de kerkelijke vergaderingen verhandeld wordt, ja moeten de leeraars onder gestadige contrôle van de overheid staan. Ditzelfde is met de inspectores het geval. Heeft de landsheer het recht van de bezetting der leeraars-

plaatsen in de landskerk, waartoe hij behoort, ook op die in andere kerken moet hij toezien, al laat hij deze in het algemeen hierin vrij.

Van een recht der kerk om tucht uit te oefenen, wil Puffendorf niet weten. Zij verzwakt de autoriteit van den staat. Bovendien kunnen de straffen, die deze laatste toepast, even goed zedelijke verbetering brengen.

Eén van de belangrijkste rechten van den landsheer is het jus reformandi. Wanneer de kerk de dwaling in haar midden niet bestrijdt, maar steunt, moet de vorst ingrijpen, zoowel om die dwaling te keeren als om scheuring in de kerk te voorkomen. Als echter de landsheer dat recht niet uitoefent, maar de dwaling steunt, moeten de burgers vrij blijven om het jus reformandi te gebruiken en tot een andere kerkgemeenschap over te gaan, mits zij den vorst als zoodanig trouw blijven. Dit is de ware tolerantie. De geest van het christendom gedooft niet dat de overheid iemand tot de belijdenis van een bepaald dogma dwingt. Maar wèl onderscheidt hij hier scherp tusschen godsdienst en kerk. Is men in zijn persoonlijk geloof volkomen vrij, de tolerantie vindt hare beperking in het belang der heerschende kerk, ten gevolge waarvan datgene wat men in het openbaar leert, conform moet zijn aan de openlijk erkende belijdenisschriften dier kerk. Doet iemand het tegenovergestelde, dan moet hij worden weerlegd en vermaand. Volhardt hij desniettemin in zijn openbaar optreden, dan dient hij het land te worden uitgezet.

Dit laatste wordt echter bij Puffendorf theorie, zoodra in het land zich een betrekkelijk groot aantal onderdanen bevindt, wier leer van elkander afwijkt. Dan toch moet de vorst in het belang van zijn land zeer tolerant zijn. Hier komt ons de geest van den grooten keurvorst tegen, die op het tegenovergestelde standpunt stond van Philips II van Spanje, die eens sprak liever over een woestijn te regeeren dan over een land, door kettters bevolkt en bebouwd. Onder zekere omstandigheden — en deze deden zich onder Frederik Willem voor — kan niet aan de geloofseenheid worden vastgehouden. Maar ook dan moeten toch in elk geval de dogma's dier dissidenten onderzocht worden, om te verhinderen dat zoodanige gepropageerd worden, die de rechten der overheid verkleinen, de banden van gehoorzaamheid losmaken en de onderdanen tot oproer aanzetten. In zulk een geval is de tolerantie niet van toepassing. Maar ook dan alleen. En Puffendorf legde daarop te sterker nadruk, toen na de herroeping van het edict van Nantes, zoovele protestanten ook in Pruisen een toevluchtsoord zochten — en kregen.

De groote fout in Puffendorf's beschouwing is hierin gelegen, dat hij het vraagstuk van de verhouding van staat en kerk uitsluitend beziet uit het oogpunt van het belang van den staat. Daaraan wordt de vrijheid der kerken opgeofferd; daaraan wordt de tolerantie getoetst, zoodat zij slechts wordt beoefend, als de staat te veel schade zou lijden door de verwijdering van andersdenkenden. Tevens

wordt langs dezen weg een staatsgodsdienst ingevoerd, waaruit de scherpe kanten van de leer zooveel mogelijk zijn verwijderd. Al doet men dit niet met zoovele woorden, de practijk gaat in die richting, gelijk uit de benoeming der leeraren door den landsheer gedurig bleek. In één woord : geen kerk kan zich naar hare beginselen uitleven ; van dogmenvorming is geen sprake, evenmin als van eene aanpassing van de kerken aan de behoeften van den tijd. De kerk is een staatsorgaan geworden, waarbij alles systematisch te werk gaat en de hoogere geestdrift wordt gedoofd.

Daarbij kwam, om de kerk als zoodanig nog meer te doen ontaarden, nu nog in de 18^e eeuw de macht der zoogenaamde „Aufklärung“, door 's vorsten invloed, de kerk van haar belijdenden grondslag afvoeren.

Het is bekend dat toen in Europa eene geestelijke omwenteling plaats vond, die verwonderlijk snel om zich heeft gegrepen. Men kenschetst haar wellicht het best als eene emancipatie op elk gebied, in 't bijzonder van de autoriteit der kerk en haar leer. Het juk, waaronder staat en maatschappij, wetenschap en letterkunde, ja geheel het leven, zich hadden moeten buigen, wilde men afwerpen. Men wenschte zichzelf te zijn; het subjectivisme en het individualisme worden zelfs zoo buitensporig, dat men de lessen der historie en ingewortelde zeden als „traditie“ verwaarloost. De grondslag van het menschelijk denken en streven is niet meer de openbaring Gods, zooals zij haar hoogtepunt bereikte in de verzoening en verlossing, door Christus aangebracht, maar datgene wat men als het algemeen menschelijke meent te kunnen opsporen en verheerlijken. Het kerkelijk supranaturalisme — zoo meende men — had de schoone ontwikkeling der cultuur, uit algemeen menschelijke ideeën, tegengehouden ; het had de geesten geknecht, den staat onder de kerk geplaatst, en al wat iets hoogs en edels nastreefde verhinderd een eigen doel te verwezenlijken. Daaraan nu moest een einde komen. Een heftige strijd ontbrandt, waarin helaas! de strijders niet altijd vrij blijven van spot en hoon.

Allerlei factoren hadden tot deze omwenteling in veler geest aanleiding gegeven. Allereerst waren niet weinigen teleurgesteld en verbitterd door de reeks van godsdienstoorlogen, die Europa op zooveel bloed en tranen waren te staan gekomen, en door den eindeloozen strijd over allerlei leestellingen, waaronder de ware vroomheid, zooals altijd, vaak schuil ging. Bovendien waren vele van die godsdienstoorlogen uitgelopen in een zuiver wereldsche politiek, gelijk niet zelden wereldsche motieven de godsdiensttwisten beheerschten. Het spontane, het ideëele, het eigenlijke uit het christendom trad bij zijn belijders steeds minder naar voren ; een geest van afmatting op godsdienstig gebied scheen als een reactie over ons werelddeel te zijn gekomen, ten gevolge waarvan het aan een krachtig en passend tegenweer tegen den nieuw opkomenden geest van eenzijdig individualisme en negatie ontbrak.

Positief knoopt deze „Aufklärung” zich aan bij de denkbeelden der renaissance, die den stoot gegeven hadden tot eene hervorming der natuurwetenschappen en die der gemeenschap. Eene nieuwe beschouwing van het heelal breekt zich baan; een ander wereldbeeld ontstaat. De onmetelijkheid van tijd en ruimte; de samenhang van alle deelen der natuur naar bepaalde wetten; de inwendige eenheid van den kosmos, de redelijkheid van al het bestaande zijn alle leeringen, die in hare eenzijdige toepassing steeds meer het Godsbestuur uitschakelen. Eene wijsbegeerte komt op, die al wat is verklaart uit de bewegingen, naar vaste wetten, van de kleinste bestanddeelen en de teleologische physica en metaphysica van Aristoteles vervangt door een zuiver causale, maar dan ook steeds minder plaats voor God openlaat. Uit de natuurlijke wetten van de rede worden alle hervormingen, die men op het gebied van staat en maatschappij zich voorneemt, afgeleid — en natuurlijk losgemaakt van Hooger bedoelen. Zij hebben haar doel in zichzelf.

Deze denkbeelden, op den staat toegepast, leidden als van zelf tot de leer van zijne souvereiniteit. Hobbes, Locke en Puffendorf bezigen daartoe de oude theorie van het verdrag, die tot dusverre met godsdienstige bedoelingen was gebruikt. De ontwikkelingsgang van het leven werkte bovendien de toepassing van die leer zeer in de hand. Het ontwaakte nationaal gevoel in verschillende staten; de ontwikkeling der steden met haar sterk groeiend besef van eigen macht en zelfstandigheid; de invloed van het romeinsche recht, met zijn opvatting van de eenheid en het absolute van de staatsmacht; de onderwerping der steden aan het gezag van den landsheer — dit alles vormde in de practijk een prachtig aanknoopingspunt voor de heerschende denkbeelden van dien tijd. Men vergete daarbij niet dat naar mate de verschillende staten van Europa meer hun heil gingen zoeken in het sluiten van alliantie-tractaten, de godsdienstige en kerkelijke verschillen op den achtergrond traden en de invloed der kerk op de overheid verminderde. De staatsidee treedt dan ook zoozeer naar voren dat Frederik de groote zich zelf reeds de eerste dienaar van den staat noemt. Deze laatste wordt van lieverlede de hoogste en de laatste autoriteit op deze aarde. Hij is *de* eenige soeverein. Hobbes heette hem: de Leviathan, die alles verslindt.

Het is merkwaardig na te gaan hoe streng Frederik II of de groote (1740—1786) het beginsel van de absolute soevereine staatsmacht over de kerk getrouw bleef, en tevens dien nieuwen geest in haar deed heerschen. Wat zijne persoonlijke geloofsovertuiging betreft, hield hij wèl vast aan een hoogste en persoonlijke oorzaak aller dingen, dus aan God, maar loochende hij, althans in latere jaren, diens bemoeienis met den enkelen mensch en den staat. De groote werkmeester bestuurt en onderhoudt slechts het algemeene „Al”. Met betrekking tot het christendom vond hij, afgescheiden van de „heerlijke bergrede”, zijn geheele moraal in deze

ééne les terug: „den naaste slechts datgene te doen, wat wij van hem gedaan willen wezen”. De leerstellingen der protestanten verwierp hij daarom evenzeer als die der roomschen, hoewel hij aan de protestanten boven de roomschen de voorkeur gaf, omdat zij minder bijgeloovig en minder vervolgziek waren. Hun godsdienst was hem even ver verwijderd van dien van Jezus als van dien der Irokeezen (een vroeger talrijke stam van Indianen). Jezus toch had geen dogma's samengesteld, gelijk de concilies hebben gedaan. Hij beklagde er zich dan ook over dat in den tijd der hervorming zooveel bloed had gevloeid om slechts van *enkele* geloofsbepalingen bevrijd te worden. De zuivering had veel groter moeten zijn.

Dezelfde vrijheid, die hij zichzelf veroorloofde in zaken van godsdienst, vergunde hij ook aan zijne onderdanen. „Daar rustige vrijheid van godsdienstoefening voor de menschen een deel van hun geluk uitmaakt, zal ik nooit mijn vaste voornemen opgeven, om iederen godsdienst in zijn rechten en vrijheden te beschermen.” Hij had als vorst niet met de verschillen der theologen en het onbeduidend getwist over holle begrippen of onwaardige woordkloverijen te doen. Hij ging zelfs zoo ver om voor Turken en heidenen in zijn land moskeeën en tempels te willen bouwen, wanneer zij zich slechts als eerlijke, brave lieden gedroegen. Zoowel tegen gewetensdwang van wege den staat als tegen bekeeringsijver verzette hij zich. Toen zijn ministerie van eeredienst hem voorstelde, de scholen te sluiten, die onder zijn voorganger den roomschen voor de soldatenkinderen van hun kerk waren toegestaan, gaf hij zijn bekend antwoord: „Alle godsdiensten moeten getolereerd worden; en de fiscaal moet alleen toezien dat de eene den anderen geen afbreuk doe. Want hier moet een ieder „nach seiner Façon” zalig worden”. Geheel in dienzelfden geest hield hij er dan ook niet van de tolerantie af te dwingen door het onderscheid in ritus bij de luthersche en gereformeerde kerken van boven af uit den weg te ruimen. Zoo liet hij, in tegenstelling met Frederik Willem I, zijn vader, den lutherschen vrij om hun koorkleederen en misgewaden te gebruiken en kruisen en lichten bij de communie en de begrafenissen vooruit te dragen.

Doch al klinkt dit alles zeer schoon, zoo moet aan den anderen kant niet worden vergeten, dat ook Frederik de Grootte streng vasthield aan zijn jus episcopale, zelfs over zijne roomsche onderdanen, en het algemeen pruisische landrecht, dat door hem was voorbereid en onder zijn opvolger Frederik Willem II (1786—1797) werd ingevoerd, geheel en al berust op de oude territoriale en staatskerkelijke beschouwingen, ja de macht van de overneid over de kerk uitbreidt, zelfs wat de vrije geestesrichting van eerstgenoemde betreft. Op den voorgrond staat wèl, geheel in den geest van Frederik den grootte, de geloofsvrijheid. „De begrippen der bewoners aangaande God en de goddelijke dingen, het geloof en de inwendige godsdienst kunnen geen onderwerp van dwangwetten zijn” (§ 1).

„Aan iederen bewoner in den staat moet volkomen geloofs- en gewetensvrijheid worden vergund” (§ 2). „Niemand is verplicht voorschriften van den staat omtrent zijne persoonlijke meeningen in godsdienstzaken aan te nemen” (§ 3). „Niemand zal wegens zijne godsdienstige meeningen verontrust, tot verantwoording geroepen, bespot of vervolgd worden” (§ 4). „Ook de staat kan slechts dan van een onderdaan de aangifte eischen tot welke godsdienstige partij hij behoort, wanneer de kracht en de geldigheid van zekere burgerlijke handelingen daarvan afhangt” (§ 5). Maar tevens blijkt duidelijk, dat de staat de kerk wenschte te gebruiken tot bereiking van zijn doel. Want dit laatste, zoo redeneerde men, kan alleen geschieden, wanneer de onderdanen eerbied hebben voor God, gehoorzaam zijn aan de wetten, trouw aan den staat en welgezind onder elkander zijn. Dit alles nu kan de staat den burgers niet leeren; de kerk moet dit doen. Zoo dient de kerk den staat en vervult zij haar staatstaak. Echter moet voor den staat de zekerheid bestaan, dat de kerk dit doet, en om die te verkrijgen, is de staatsvoogdij over de kerk noodzakelijk.

Omvangrijk als voorheen blijft die voogdij. Zij omvat de regeling van den eredienst, de kerkelijke vergaderingen, de uitoefening van de tucht, de aanstelling van de geestelijken, de vermeerdering of vervreemding van het kerkelijk goed, den bouw van nieuwe kerken. De geestelijken worden allen als staatsambtenaren beschouwd, ook al betaalt de overheid hen niet en al kiest hen de kerk. De koning regeert, hetzij direct hetzij indirect door middel van de consistories, die van hem afhankelijk zijn, de protestantsche kerken. Wel hadden de lutherschen een eigen „Oberkonsistorium” in Berlijn en de gereformeerden een eigen „Kirchendirectorium”, maar de wederzijdsche bevoegdheden van deze en die van het kerkelijk departement van den staat waren zoo weinig omschreven, dat de staat zoo goed als geheel de leiding en het bestuur in handen nam. Doch het ergste was dat van die macht werd gebruik gemaakt om de denkbeelden der zoogenaamde „Aufklärung” in de kerk te propageeren. Een geestelijke mocht nimmer wegens afwijkingen in de leer uit zijn ambt worden ontzet. Evenmin mocht een lid uit de kerk-gemeenschap worden verwijderd om eene afwijking van de algemeene geloofsbelijdenis. De minister Zedlitz verklaarde, tijdens de regering van Frederik den groote, officieel dat het consistorie *slechts* hiervoor had te zorgen dat de zielszorger zijne gemeentelieden vormde tot goedgezinde menschen en met zijn eigen wandel daarbij voorging.

Wij zien in deze bepalingen het gevaar van de macht van de overheid over en in de kerk groeien. Niet alleen worden de kerkelijke zaken slechts uit het oogpunt van het staatsbelang geregeld, maar de staat dringt tevens aan de kerk een door hem gewenschten godsdienst op. Uiteraard is deze of een extract uit de bestaande, waarmede alle kerken wel accoord gaan, maar waaruit tevens het essen-

tieele van elk van deze is verwijderd of een zich op een bepaald tijdstip naar voren dringende en door het hoofd van staat omhelsde godsdienstige richting. In één dier vormen wordt dan de kerk als het ware gewrongen, maar tevens haar eigen leven verstikt. Eerst vond de rechtzinnigheid, later, vooral onder Frederik den groote, vond de vrijzinnigheid hierbij baat, maar beide malen werd de geestelijke vrijheid der kerk daarvan het slachtoffer. Bovendien bleek de opzet van dit stelsel om aldus in het land één godsdienst en één kerk te verkrijgen, nutteloos. De vergrooing of verandering van grondgebied bracht dikwijls een sterke vermeerdering van een andersdenkende bevolking dan die de belijdenis der landskerk was toegedaan met zich. Hierdoor werd het steeds meer onmogelijk om naar de beginselen van één bepaalde confessie te regeeren en verloor de staat van lieverlede een bepaald kerkelijk karakter. Voor Pruisen werden dan ook bij edict van 9 Juli 1788 de luthersche, gereformeerde en roomsche kerken uitdrukkelijk erkend, daaraan zekere privileges gegeven, en de groepen van joden, mennonieten, hernhutters en boheemsche broeders als godsdienstige genootschappen geduld. Het is duidelijk dat daarbij het oorspronkelijk beginsel van één officieelen godsdienst of kerk werd prijsgegeven, maar daarmee dan ook het jus episcopale van den landsheer, dat daarin zijn oorsprong had, werd veroordeeld. Wanneer dit laatste desniettemin bleef bestaan, zou meer en meer de anomalie daarvan blijken en het algemeene streven in alle kerken naar zelfstandigheid openbaar worden.

Maar voor het oogenblik was de staatsarm nog te machtig ter bereiking van dit doel. Niet alleen in Pruisen, maar ook in de overige duitsche staten was dit het geval. Doch nergens toonde hij zich zóó hard als in het rijk van den roomsch-duitschen keizer, den alleenheerscher der Oostenrijksche monarchie, Jozef II (1765—1790), den bewonderaar van Frederik den groote.

Onder zijne voorgangers Jozef I (1705—1711) en Karel VI (1711—1740) was de akker toebereid voor het zaad, dat Maria Theresia (1740—1780) en Jozef II daarin zouden uitstrooien.

Onder eerstgenoemden waren van lieverlede, vooral in de kringen der leidende staatslieden, fransche denkbeelden omtrent de verhouding van staat en kerk doorgedrongen. Inzonderheid trachtte men den invloed van den paus en van de Jezüeten, die dezen poogden te versterken, te verzwakken. Het is dan ook geen wonder dat men in die kringen met warmte sprak over de concilies van Pisa, Constans en Bazel en mannen als Gerson, d'Ailly en Clemanges met eerbied werden vermeld, en dat tegenover de Jezüeten Pascal en Arnauld in die mate werden geëerd, dat men zelfs openlijk met ingenomenheid verklaarde dat het Frankrijk van die dagen zich schaamde deze mannen te hebben vervolgd. Vooral onder Maria Theresia en haren minister Kaunitz begon men met de toepassing hunner denkbeelden op staatkundig gebied, in zooverre men de staatsmacht, ten koste van paus en Jezüeten, versterkte. Het

groote middel daartoe was het volkomen zelfstandig maken van de bisschoppen tegenover den paus en het dan evenzeer volkomen ondergeschikt maken van de bisschoppen aan den vorst. In dien geest schreef Johannes Nicolaas von Hontheim, bisschop in Trier, onder het pseudoniem Justinus Febronius zijn veel gelezen boek over de kerk en de pauselijke macht „de Statu Ecclesiae deque legitima potestate Romani Pontificis” en in denzelfden geest schreef Muratori zijn „Della pubblica felicità”, waarin hij zich stelde op het standpunt van het koninklijk absolutisme, het droit divin, hoewel hij het verzachtte door den vorst met nadruk aan zijn plicht tot behartiging van het welzijn des volks te herinneren. Hij kende den vorst het recht toe diep in het kerkelijk leven in te grijpen.

Maar vooral het boek van von Hontheim maakte geweldigen opgang.

Inzonderheid als leerling der Leuvensche universiteit was hij onder den invloed gekomen van de denkbeelden zoowel van Hugo de Groot als van het gallicanisme, voor zoover deze de uitwendige kerkregeering als een deel van het staatsorganisme beschouwden. Die denkbeelden toch hadden een warm pleitbezorger gevonden in den hoogleeraar in het kerkrecht, Zeger Bernhard van Espen. Hij beschouwde de keizerlijke landsheeren der oostenrijksche Nederlanden, in hunne verhouding tot de kerk, als opvolgers der oost-romeinsche keizers, met al de rechten, die dezen daarop uitoerenden. Bovendien was hij van oordeel, dat de goddelijke ordening van het bisschoppelijk ambt niet ter zijde gesteld kan en mag worden door de geschiedkundige ontwikkeling van het pausdom, gelijk menschen haar gewild hebben. Wel hield, toen Hontheim te Leuven kwam, van Espen van wege zijn hoogen leeftijd geen openbare voorlezingen meer, maar hij had nog allerlei aanraking met de studenten en zijn geest heerschte er in menig opzicht. Zoo werd Hontheim versterkt in zijn meening, dat catholiek en pausgezind, naar den geest der Jezuïeten, niet behoefden samen te gaan, eene stelling, aan welker ontwikkeling en verdediging hij straks in zijn beroemd boek zijne beste krachten wijden zou.

Febronius erkent dat het primaat der kerk door Christus in Petrus' handen is gelegd en de pausen hem in dezen opgevolgd zijn. Maar hij ontkent dat de verhouding van Petrus tot de andere apostelen en dus die van den paus tot de andere bisschoppen een andere zijn dan die van den aartsbisschop tot de suffragaanbisschoppen. Slechts datgene is in het primaat oorspronkelijk, wat onontbeerlijk is voor de kerkelijke eenheid; als centrum unitatis heeft de paus het toezicht over iederen bisschop. Maar verder gaat zijn macht over hen niet. Evenmin als de apostelen hun officieele bevoegdheid van Petrus hadden ontvangen, verkrijgen de bisschoppen deze van den paus; de bisschoppen hebben haar, evenals de apostelen, onmiddellijk van God. Vandaar hunne vol-

komen zelfstandigheid in hunne diocesen ; geen pauselijk voorbehoud kan of mag hunne rechten beperken ; geen pauselijke jurisdictie mag met de hunne concurreeren. Febronius gaat nog verder en betoogt dat de paus onderworpen is aan de gezamenlijke bisschoppen, d.w.z. aan het algemeene concilie, omdat Christus het sleutelrecht niet aan den paus, maar „principaliter” aan de geloovigen en „usualiter et usufructualiter” den bisschoppen heeft toevertrouwd, en omdat steeds in de kerk is erkend dat men van den paus appelleren kan op een algemeen concilie. Het primaat is niet *over* de kerk, maar *in* de kerk ; een algemeen concilie is derhalve zonder hem niet zonder hoofd. Steeds staat de paus onder de canones, die hij enkel heeft uit te voeren en hij kan daarvan op geen andere wijze dispensatie verleenen dan iedere bisschop dit in zijn diocese kan doen. Zonder den bijstand der kerk kan hij geen algemeen bindende besluiten nemen, omdat hij geen monarch, niet onfeilbaar noch de hoogste instantie in de kerk is. Hij kan aan de wetten ook geen meerdere kracht bijzetten door de bedreiging met excommunicatie. Steeds komt het er op aan of de pauselijke wetten door de aartsbisschoppen en bisschoppen worden aangenomen. Febronius wil dat de kerkinrichting hervormd worde naar die der vier eerste eeuwen onzer jaartelling en de vervalsching, zooals die vooral door middel van de pseudo-isidorische decretalen, van wege de jurisprudentie der curie, in de hand is gewerkt, een einde neme. „Gij” — zoo roept hij den bisschoppen toe — „zijt de onbetwiste opvolgers der apostelen. Maar hebt gij deze rechten nog ? En zoo niet, wie nam ze u af ? God ? De kerk ? Noch God, noch de kerk, zult gij moeten antwoorden. Maar dan is het ook uw kerkelijke plicht, dat gij uwe rechten handhaaft, en den paus beperkt tot wat hem werkelijk toekomt.” En geschiedt dit laatste niet en geeft de paus niet vrijwillig toe, welnu, dan moet de wereldlijke macht optreden en gebruik maken van de haar door God verleende macht om een einde te maken aan de overschrijding der pauselijke macht.

In deze omstandigheden stelt hij zich gaarne de kerk voor als „ruentem in amplexu catholicorum regum et principum”. En dezen moeten, krachtens hun beschermingsrecht, de toepassing er van thans beschouwen als een heilige plicht. Het is hun taak te zorgen dat de „oude” kerkelijke wetten nauwkeurig worden opgevolgd, de oorspronkelijke canones in eere hersteld en op deze wijze orde en vrede in de kerk gehandhaafd worden. Om dit alles te bewerkstelligen moeten de vorsten de concilies bijeenroepen, gebruik maken van het recht van placet, het bewijs ab abusu handhaven, zoo noodig door opzegging van gehoorzaamheid aan den paus.

Zeer groot was in Duitschland, Oostenrijk, Frankrijk en Italië de indruk van dit boek. Alleen in Weenen, waar de geestelijkheid ernstig trachtte het door de regeering te doen verbieden, werden spoedig zevenhonderd exemplaren verkocht. Trouwens — ook

Maria Theresia, hoewel zij zich als gehoorzame dochter de kerk verre hield van de Febronius-beweging, had reeds overvloedig getoond dat zij aan den staat groote macht over de kerk toekende. Zoo beval zij dat het kerkrecht moest onderwezen worden uit een boek ¹⁾, waarin het jus majestaticum circa sacra zoover werd uitgebreid, dat de staat alleen op datgene wat God en Christus zelf voor de kerk verordend hadden, geen invloed mocht uitoefenen, maar al het overige aan het staatsonderzoek zou zijn onderworpen. Ook voerde zij het placet in, verbood de vermeerdering van het geestelijk vermogen, beperkte de gemeenschap met Rome, schafte vele bedevaarten en feestdagen af en stelde de voorwaarden vast voor de intrede in religieuze orden.

Maar dit alles werd eerst ten volle ernst onder de regeering van haar zoon Jozef II (1765—1790). Voor hem was de staat van goddelijken oorsprong, en berust hij, evenzeer als de kerk, op goddelijk recht. Hij is ook onmiddellijk door God ingesteld en de vorst heeft derhalve zijn macht immediato a Deo, niet middellijk, noch door de kerk noch door het volk. Hij oefent die macht derhalve onafhankelijk van wien ook, uit. Hij staat boven de wet, hij zelf is niemand reken-schap verschuldigd, terwijl zijn onderdanen, juist omdat hij zijn macht van God heeft, op grond daarvan, tot onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan hem zijn verplicht. De vorst kan de wet buiten werking stellen of afschaffen, zoo hij wil. Het l'état c'est moi is de consequentie van het staatsrecht van dezen vorst. Hij meende dat naar mate de macht van den vorst grooter was, de staat en het volk meer zouden bloeien.

Wat nu de verhouding van de overheid tot de kerk betreft, maakt het staatsrecht van Jozef II onderscheid tusschen de spiritualia, essentialia van den godsdienst, dogmatica en interiora, die tot het gebied der kerk behooren, en de temporalia, accidentalia, disciplinaria en exteriora, die de staat te behartigen heeft. In de practijk echter leidde deze onderscheiding tot eene zoo goed als volkomen afhankelijkheid der kerk van den staat. Want het terrein dier spiritualia werd zooveel mogelijk ingekrompen, dat der temporalia zooveel als 't kon uitgebreid. Alleen het dogma is onveranderlijk. Daaruit volgt dat behalve de prediking van de zuivere leer en de bediening der sacramenten zoo goed als alles door de overheid kan worden gewijzigd of geregeld. De vorst toch heeft jus supremae advocatitiae et inspectionis, is hovendien verdediger en beveiliger van het geloof, en kan derhalve de temporalia van de kerk besturen, zooals hij verkiest en meent dat in het belang is van kerk en staat beide. In tegenstelling met de voorstanders van het jus naturale, die het niet de plicht van den vorst achten de

¹⁾ Paul Joseph Ritter von Riegger: Institutionum jurisprudentiae ecclesiasticae, Pars I—4, Weenen 1765 vv.

onderdanen deugdzaam te maken of voor hun zaligheid te zorgen, leerde het staatsrecht van Jozef II, dat de vorst vooral voor de instandhouding van den godsdienst moet waken, ja dat ieder geloovige dit van hem kan eischen.

Hij heeft dientengevolge den plicht voor de ontwikkeling en vorming van de geestelijkheid, voor de inrichting en bezetting der geestelijke ambten, voor het toezicht over deze ambtsdragers te zorgen, hun aantal te bepalen, de rechtspraak over hen uit te oefenen, den eeredienst te regelen, godsdienstige misbruiken en bijgeloof af te schaffen, synoden samen te roepen, kerkelijke bullen en brèves te sanctionneeren en het kerkelijk goed te beheeren. In dit stelsel krijgt de oude formule weder kracht en leven : „De priester predikt en de keizer beveelt.”

Dit stelsel nu werd in hoofdzaak door Jozef II practisch toegepast. Ter bevordering van de zelfstandigheid der kerk tegenover den paus maakte hij een einde aan het onmiddellijk verkeer van de bisschoppen met dezen ; onderwierp hij alle kerkelijke publicaties aan zijn censuur ; gaf hij de grootste uitbreiding aan het placet ; verbood hij de bisschoppen bevoegdheden, als het recht van dispensatie en absolutie, aan Rome te ontleenen, en aan ieder voor een bepaalden titel te Rome moeite te doen ; verbood hij ook steun bij den pauselijken legaat te zoeken. Geen oostenrijksch onderdaan mocht het zoogenaamde collegium germanicum te Rome bezoeken. De voor den paus gereserveerde domheersplaatsen trok hij aan zich. Op al deze wijzen poogde hij de landskerk zooveel mogelijk los te maken van den heiligen stoel en aan den staat te binden.

Daarnaast werden vooral op de kloosterorden verschillende dwangmaatregelen toegepast. Allereerst mochten geen orden meer bestaan, wier leden een louter beschouwend leven leidden en geen direct practisch levensdoel najoegen. Zevenhonderd kloosters werden dientengevolge opgeheven. Uit de opengevallen klooster-goederen werd een godsdienstig fonds gevormd, dat voor verschillende kerkelijke doeleinden dienst deed ¹⁾. Geen klooster, dat vergunning had te blijven bestaan, mocht met een buitenlandsch klooster in verbinding staan ; opname van buitenlanders in de kloosters was verboden ; een tijdlang mochten zelfs geen novicen worden opge-

¹⁾ Bij vele van dergelijke maatregelen als de opheffing dier kloosters, der exempties, der dispensaties en dergelijke heeft de financieele politiek van Jozef, die de geldzendingen naar Rome keeren en zooveel mogelijk in de eigen staatskas brengen wilde, een groote rol gespeeld. Teekenend zijn in dit opzicht de woorden van Frederik den Groote : „Il (Joseph) ne frapperà aucun grand coup, avant d'avoir arrangé ses finances ; et l'on voit avec quelle application il fait argent de tout . . . sécularisant les convents dans ses États . . . tâchant profiter de tous les moyens . . . pour remplir ses coffres.” (Denkschr. Fr. d. Gr. H. I., Bd 60, bldz. 259.)

nomen. Ook werden de zoogenaamde exempties afgeschaft, zoodat geen klooster meer aan een lagere rechter mocht worden onttrokken ter wille van de onmiddellijke onderwerping aan de hoogere rechtspraak van den paus. Maar ook buiten de verschillende maatregelen, ten aanzien der orden, werden andere ten aanzien van godsdienst en kerk door Jozef getroffen. Hij verbood de toepassing van de beide pauselijke bullen *Unigenitus* en *In coena Domini*. De bedevaarten, processies, vereenigingen of broederschappen, ja de gewone godsdienstige gebruiken werden van staatswege beperkt en geregeld. Zóó mocht slechts een zeker aantal kaarsen bij de godsdienstoefeningen worden gebruikt. Ingrijpend waren niet minder zijne bepalingen ten aanzien van het huwelijksrecht. Alleen de staat zou voortaan vaststellen in welke gevallen een huwelijk niet kon worden onthouden. De echtscheiding werd daardoor vergemakkelijkt. Wat den godsdienst betreft van kinderen uit gemengde huwelijken werd bepaald, dat de kinderen van een roomschen vader roomsch zouden worden en die van een niet-roomschen vader, naar gelang het jongens of meisjes waren, den godsdienst van den vader of de moeder zouden volgen.

Ook ten aanzien van de opleiding der geestelijken werden verstrekkende maatregelen genomen. De bisschoppelijke en de klooster-scholen, zoomede de bisschoppelijke seminaries werden opgeheven; daarvoor kwamen in de plaats groote keizerlijke seminaries te Weenen, Pest, Leuven, Pavia en Freiburg, met filiaalinstellingen te Graz, Olmütz, Praag, Innsbrück en Luxemburg. Van staatswege werden bovendien tal van scholen opgericht. Vooral door middel van het onderwijs trachtte Jozef een meer algemeen zoogenaamden tolerantiegeest te bevorderen, ten koste van de kerk.

De keizer was dus de wetgever der kerk — en door hem was de kerk vernederd tot dienaar, ja slavin van den staat. Ten duidelijkste bleek dit wel hieruit dat Jozef zelfs voorschriften gaf omtrent de plaats, den tijd en de wijze van den cultus en de paus gedwongen werd hem het recht der benoeming van bisschoppen in Milaan en Mantua toe te staan.

Merkwaardig is het evenwel dat Jozef bij dit alles zooveel steun vond bij de hooge geestelijkheid in zijn rijk. Vooral waren het de drie geestelijke keurvorsten Frederik Karel Jozef, vrijheer van Erthal, aartsbisschop van Mainz, Clemens Wenzeslaus van Trier en aarts-hertog Frans van Keulen, die met Hieronymus Colloredo, aartsbisschop van Salzburg in 1786 te Ems een congres lieten houden, waar de volgende merkwaardige beslissingen werden genomen. Het recht van den paus om nuntiussen te zenden met jurisdictie wordt ontkend. De paus zelf wordt slechts als *primus inter pares* en oppertoezichthouder in de kerk erkend, en aan de bisschoppen, als navolgers der apostelen, de onbepaalde onbevoegdheid verleend om te binden en te ontbinden. Hunne diocesanen mogen geen beroep doen op Rome en de geestelijken in de kloosters geen

bevelen aannemen van buitenlandsche geestelijken. Elke bisschop geeft wetten en dispensaties naar de hem door God gegeven macht, en heft, naar zijn goedvinden, de verplichting tot het ontvangen van hoogere wijdingen of tot het houden der afgelegde orde-gelofte, al of niet op. Alle bullen en brèves zijn afhankelijk van de aanneming door de bisschoppen. De annaten en gelden voor het pallium worden tegen billijke schatting opgeheven. De eed van de bisschoppen, die te zeer herinnert aan den eed van een vasal, wordt veranderd. Voor appèllen worden plaatselijke of provinciale rechtbanken gevormd. Eindelijk krijgen de bisschoppen volle vrijheid, waar het de hervorming der kerkelijke tucht betreft.

Op deze wijze trachtten, onder de schuts van hun koning, de hooge geestelijken hunne zelfstandigheid tegenover den paus te verwerven. Even kras als beslist brengen zij tal van bevoegdheden van den heiligen stoel op zichzelf over. Ook hunnerzijds pogen zij, evenals de vorst, hunne eigen macht, door absolute kerkregeering te versterken. Het Jozefinisme kwam hun in dit opzicht goed te stude. Als een staaltje hoever de vrijmoedigheid dier aartsbisschoppen ging, moge dienen dat te Mainz eene commissie aan het werk ging om het misboek en het brevier te verbeteren tegenover de commissie, die daarvoor te Rome bestond!

In Italië ging Jozef's broeder, groothertog Leopold II van Toscane, ongeveer op dezelfde wijze te werk. Op een synode te Pistoja in 1786 werden hem vele rechten over en in de kerk verleend en werd merkwaardigerwijze de leer van Quesnel gesanctionneerd, de regel van Port-Royal in alle kloosters ingevoerd. Ook in Zwitserland deed de regeering krachtig haren invloed in kerkelijke zaken gevoelen. Het frebonisme vernietigde echter de kerk als kerk.

Een nieuw bewijs hoe verkeerd het is, wanneer staat en kerk doorengemengd worden, leverde de plotselinge ommekeer in de verhouding van den eerste tot de laatste, toen Frederik de groote was opgevolgd door Frederik Willem II (1786—1797), den zoon van zijn broeder Augustus Willem. Onder den invloed van den straks met de leiding van het geestelijk departement belasten Christoph Wöllner, werd als het ware de oorlog aan de „Aufklärung” verklaard. De koning sprak het openlijk uit dat de beginselen van het christendom den jongen harten moesten worden ingeprent, zoodat zij op lateren leeftijd een vasten grond voor hun geloof zouden hebben en niet door de mannen der „Aufklärung” op doolwegen zouden geleid worden. Wèl betuigde hij tevens met nadruk, dat hij allen gewetensdwang haatte en ieder vrij liet in zijne overtuiging, maar tevens verklaarde hij niet te zullen dulden dat in zijn rijk de godsdienst van Jezus werd ondermijnd, de bijbel verachtelijk werd gemaakt en de banier van ongeloof, deïsme en naturalisme openlijk werd geplant. Dat dit niet slechts woorden waren, maar een daad, bewees het koninklijk edict van 9 Juli 1788 „die Religionsverfassung in den preussischen Staten betreffend”, dat maatregelen inhield tegen

het voortwoekerend on- en bijgeloof en de daaruit voortvloeiende losheid van zeden.

Voorop staat dat de drie kerken, de gereformeerde, luthersche en roomsche blijven, zooals zij zijn en beschermd worden. De secten, die openlijk worden geduld en onder bescherming van den landsheer hunne godsdienstige samenkomsten mogen houden zijn de joden, herrnhutters, mennonieten en boheemsche broeders. Daarentegen worden conventikels, die schadelijk zijn voor den christelijken godsdienst en voor den staat verboden, evenals de proselietenmakerij, ook die van de zijde der roomsch-catholieke geestelijkheid. Maar nu volgt de strijd tegen de „Aufklärung”, waar aan de gereformeerde en luthersche kerken verboden wordt het oude ritueel en de oude liturgie te veranderen. Wie dit toch deed, werd uit zijn ambt ontzet of ook gekerkerd. Voor benoemingen kwamen voortaan alleen rechtzinnigen in aanmerking. Op deze wijze trachtten de koning en zijn minister Wöllner hen, die „de slechte en sinds lang weerlegde dwalingen van de socianen, deïsten, naturalisten en andere secten weder opwarmen en deze met veel driestheid en onbeschaamdheid onder den zóó misbruikten naam van „de Aufklärung” onder het volk verbreiden”, te treffen. Doch hierbij bleef het niet. Den 19^{en} December verscheen een nieuw edict ter beperking van de „teugelloosheid der tegenwoordige zoogenaamde Aufklärer” en „de in onbeschaamdheid ontaarde vrijheid van drukpers”. Bij koninklijk besluit van 19 Januari 1790 werden leeraars en onderwijzers gelast de beginselen van het christendom aan hunne leerlingen te onderwijzen volgens den nieuwen catechismus, de zoogenaamde „eerste beginselen der christelijke leer”, geheel in rechtzinnigen geest opgesteld. De theologische faculteit werd aangeschreven een nieuw leerboek der dogmatiek van de luthersche kerk voor de gezamenlijke universiteiten in Pruisen te bewerken, volgens de oude orthodoxie. Een nieuw examenprogram werd opgesteld voor de aanstaande evangeliédienaars. Een commissie werd benoemd, die een instructie moest ontwerpen voor alle consistories tot inachtneming van het edict van 1788; verder een onderzoek moest doen instellen naar alle predikers en onderwijzers, wat hunne overtuiging, geschiktheid en oprechtheid betreft, en daarna een lijst moest samenstellen zoowel van de goeden als van hen die in het oog moesten gehouden of gestraft worden; eindelijk vóór het eigenlijk examen tot toelating tot het leeraarsambt een onderzoek moest doen naar de geloofsovertuiging van den candidaat en bovendien het examen zelf, door het Oberconsistorium af te nemen, moest bijwonen. Later volgden nog andere verordeningen als: nieuw onderzoek naar de geloofsovertuiging bij verhooring in het ambt; bepalingen omtrent de prediking op hemelvaartsdag, en zoo meer.

Op zulk een wijze trachtte Frederik Willem II den Aufklärungsgaest te overwinnen. Gelijk minister Zedlitz onder Frederik den groote alles gedaan had om dien geest in de kerk en in het volk over

te brengen, zoo wendde thans Wöllner alle middelen aan om hem te vernietigen. Aan geen van beiden is dit streven gelukt, maar beiden hebben elk op hun manier groote schade aan de zuivere ontwikkeling van het godsdienstig en kerkelijk leven toegebracht. In plaats van Christus was de vorst de heer der kerk geworden, zoodat vandaag de vrijzinnigheid en morgen de rechtzinnigheid haar regeerde, al naar mate de landsheer wilde. Zij was slavin geworden van de wisselende meeningen der vorsten, een karikatuur van de gemeente, gebouwd op het fundament van apostelen en profeten, waarvan Christus de uiterste hoeksteen is.

Dit alles treedt te duidelijker aan het licht, wanneer wij ons herinneren dat Frederik Willem II in Frederik Willem III (1797—1840) een opvolger had, die bijna al de maatregelen introk, die zijn vader op kerkelijk gebied had genomen. „Ikzelf” — zoo sprak hij — „eer den godsdienst, volg gaarne zijne voorschriften, die een mensch gelukkig maken, op en zou niet over een volk willen regeeren dat geen godsdienst had. Maar ik weet ook, dat deze een zaak van het hart, van het gevoel, en van eigen overtuiging zijn en blijven moet en niet door methodischen dwang tot een mechanisch babbelwerk verlaagd mag worden, zal hij de deugd en de rechtschapenheid in de hand werken. Rede en wijsbegeerte moeten zijne onafscheidelijke metgezellen zijn. Dan zal de godsdienst door zichzelf bestaan, zonder dat hij de autoriteit behoeft van hen, die zich aanmatigend hunne leerbegrippen aan de toekomst op te dringen en de nakomelingschap voor te schrijven wat zij ten allen tijde denken moet over onderwerpen, die den meest gewichtigen invloed op haar welvaart hebben.” En dan eindigt de koning met dit persoonlijk woord tot Wöllner, wiens levensdagen als minister waren geteld, „Wanneer gij bij de leiding van uw departement te werk gaat naar echt luthersche grondbeginselen, die zoo geheel overeenkomen met den geest van den stichter van onzen godsdienst, zonder dat gij hangt aan dogmatische subtiliteiten, dan zult gij spoedig leeren inzien, dat noch dwangwetten noch vernieuwing daarvan noodig zijn om waren godsdienst in het land te behouden en zijn weldadigen invloed op het geluk en de moraliteit in alle standen uit te breiden.”

Hoewel met deze uitnemende gedachten vervuld, kon de koning aanvankelijk weinig of niets ter verbetering van de verhouding tusschen staat en kerk doen van wege de zware tijden, die voor Pruisen aanbraken. Eerst deed de fransche revolutie een geweldigen schok, zoo goed als door geheel Europa, heengaan en ook in Duitschland vele geesten hunkeren naar verlossing van het overspannen individualisme veler vorsten met hunne leuze: „*Alles voor het volk, maar niets door het volk*”. En daarna kwam de titansarm van Napoleon Pruisen zoo goed als verpletteren en de schande blootleggen van een volk, dat door den invloed van het rationalisme der „Aufklärung” en zijn verregaand individualisme, den fieren christelijk-nationalen zin zoo goed als verloren had. Maar in dien

bangen nacht stonden mannen op, die begrepen dat alleen opening van volkskracht en geestelijke vernieuwing der natie een nieuwen en beteren tijd konden doen aanbreken. Deze zedelijke wedergeboorte moest aan de nationale voorafgaan. Een staatsman als Frederik Carel, vrijheer von Stein, die in 1807 de opdracht van den koning kreeg om als eerste minister de staatsinrichting te hervormen, treedt hier naar voren. Want de grondgedachte van zijn werk was geen andere dan dat de staat door geestelijke krachten moet herwinnen wat hij aan fysieke krachten heeft verloren. De staat moet zich beschouwen als middel ter bereiking van het hooge doel: de zedelijke vorming van de natie. Daartoe dient allereerst meerder vrijheid te worden geschonken. En zoo pleit hij voor de afschaffing van de lijfeigenschap en de erfelijke onderworpenheid der boeren, voor het zelfbestuur der steden, voor de intellectuele en moreele ontwikkeling des volks. Mannen als Willem von Humboldt en Pestalozzi boden hem bij dit streven krachtigen steun. In bijzonderen zin deed dit ook Schleiermacher in zijn strijd tegen het dorre materialisme en de onhoudbare metaphysica van de Aufklärung. Zijn machtige stem gaf den stoot tot een nieuw, opgewekt godsdienstig leven in die droevige dagen, waarin de nood bidden leerde. Zelfs de wijsbegeerte van Fichte nam eene religieuze wending. Een veldheer als Gneisenau bracht de waarde van den christelijken godsdienst voor een volk naar voren. En von Stein begreep dat de zedelijk-godsdienstige krachten der natie een voornaam bestanddeel moesten vormen van den cultuurstaat, dien hij wenschte in het leven te roepen. Welnu, ter bereiking van dit doel diende de staat de organisatie der evangelische kerk ter hand te nemen, die op dat oogenblik zoo goed als geheel ontbrak.

Hoogstwaarschijnlijk zou de kerk toen in von Stein's gedachtengang meerdere zelfstandigheid hebben gekregen. Maar, zooals bekend is, wierp, toen Napoleon's gelukster begon te verbleeken, ook de koning van Pruisen zich meer en meer in de armen der reactie, en sloot hij zich, na Napoleon's val, geheel bij de ultra-conservatieve staatkunde van Oostenrijk en Rusland aan. Ook de kerk ondervond daarvan de gevolgen.

De eerst gekoesterde plannen om de kerk een meer presbyteriaansch-synodale inrichting te geven, werden prijsgegeven. Er kwam in plaats van de „Sectie voor den eeredienst en het onderwijs”, als afdeling van het ministerie van binnenlandsche zaken, een zelfstandig ministerie voor den eeredienst, of, zooals het heette, voor geestelijke-, onderwijs- en geneeskundige zaken. Onder dit ministerie zouden bij de provinciale besturen zoogenaamde deputaties werken voor den eeredienst en het onderwijs. Deze deputaties hadden het jus circa sacra, terwijl de werkkring der consistories beperkt werd tot inwendige kerkelijke aangelegenheden. Maar tegelijk werd dat begrip „circa sacra” zoo ruim genomen dat daaronder vielen: de directie en het toezicht over de gezamen-

lijke kerken ; de bezetting der kerkelijke zetels, voor zoover de vorst het patronaatsrecht bezat ; de bekrachtiging van de benoeming van hetzij door andere patronen hetzij door de gemeente gekozen geestelijken ; het onderzoek van en de tucht over dezen. De werkring der consistories werd dus wel zeer ingekrompen. En wat de provinciale deputaties in het algemeen voor de kerk in de provincie deden, werd het werk der gemeentelijke deputaties, samengesteld uit magistraatspersonen en viij gekozen burgers voor de verzorging der kerkelijke aangelegenheden in eene bepaalde gemeente. Dezen benoemden de kerkvoogden ter behartiging der uitwendige kerkelijke belangen in die plaats.

Zoo werd de kerk weer volkomen een orgaan van den staat. Het Oberkonsistorium voor de lutherschen en het Kirchendirektorium voor de gereformeerden was verdwenen en de oude inrichting der consistories werd vervangen door een zeer zonderlinge, namelijk eene, die uit evangelischen en roomschen was samengesteld, onder leiding van den opperpresident van den staat. En op dien weg werd steeds verder voortgegaan. In 1825 werden de consistories in twee afdeelingen gesplitst, waarvan de ééne onder den naam van consistorie de zuiver geestelijke zaken behartigde en de andere „Provincialschulkollegium” die van het onderwijs behandelde. In beide kreeg de opperpresident de leiding en was hij voorzitter. In 1829 werd bovendien in elk consistorie een algemeen superintendent als geestelijk toezichthouder geplaatst. De koning, die zeer veel hechtte aan hiërarchische verhoudingen, voerde den titel van bisschop in, terwijl hij zelf de opperbisschop werd. Schleiermacher had gelijk, toen hij zeide dat de staatskerk, die een volkskerk moest zijn, de kerk van het hof. Zelfs was van de synodale organisatie, die von Stein had gewild, niets overgebleven, behalve bij de gereformeerde gemeenten in Rijnland en Westfalen, die hunne presbyteries, districts- en provinciale synoden behielden met eigen gekozen leden en voorzitters, en die zelf hunne voorgangers mochten kiezen, al moesten zij dan ook het kerkelijk opperbestuur van den landsheer erkennen.

Zelfs oefende Frederik Willem III ook nog op geheel andere wijze druk op het kerkelijk leven uit. Had reeds de eerste pruisische koning aan de kerkelijke vereeniging van alle evangelischen gedacht, Frederik Willem III was de man, die haar zou pogen tot stand te brengen. Voor hem waren „luthersch” en „gereformeerd” uitwendige onderscheidingen, die in het eigenlijk christendom geen reden van bestaan vinden. Hij meende daarom een Gode welgevallig werk te doen door beide kerken om te vormen tot een evangelisch-christelijke kerk in den geest van Jezus Christus. De ééne kerk zou niet in de andere overgaan, maar beide zouden in eene hoogere eenheid worden verbonden.

De opwekking van den koning in die richting vond aanvankelijk sterken weerklank, vooral nu zij enkele weken vóór de herdenking

van het derde eeuwfeest der hervorming plaats vond. In Nassau allereerst en vervolgens in een reeks van kleine duitsche staten kwam de unie tot stand. De synode te Berlijn nam haar onder voorzitterschap van Schleiermacher, wiens lievelingsdenkbeeld zij was, aan. Het scheen of de vorst in betrekkelijk korten tijd zijn doel zou bereiken. Echter deden zich alras verschillende moeilijkheden voor. Dikwijls wist men niet, bij het gemis aan eene eigen kerkelijke organisatie, hoe men de verschillende vraagstukken, die met de unie in verband stonden, moest oplossen. Hoe moest de samenvloeiing geschieden? Wat moest men met de onderscheiden geloofsbelijdenissen doen? Welk ritueel moest bij het avondmaal worden gevolgd? Daarbij kwam nu als een nieuwe moeilijkheid het ingrijpen des konings in zake het ritueel. Had hij vroeger zelf reeds een liturgie opgesteld en uitgegeven voor de garnizoenen in Potsdam en Berlijn, die vervolgens in alle garnizoenen werd doorgevoerd, ondanks de critiek, die men zich er op had veroorloofd, thans werkte hij voor de verbreiding van een liturgie, die hij zelf eerst voor de hof- en domkerk te Berlijn had samengesteld, in geheel de landskerk. Maar hoewel dit streven den koning grootendeels gelukte, lokte het toch ook veel tegenstand uit. Eenerzijds wilden verschillende gereformeerden er niet van weten, anderzijds wendden zich strenge lutheranen af; ook keerden zich vele vrijer denkenden, met Schleiermacher aan het hoofd, ter wille van de ware protestantsche vrijheid, tegen de krasse inmenging van den vorst in het leven der kerk. Ongetwijfeld heeft dan ook de strijd tegen de door den koning geëischte liturgie aan de unie zelf veel kwaad gedaan.

Weder een anderen weg bewandelde Frederik Willem IV (1840—1861). Met nadruk verzekerde hij dat in de geünieerde kerk de zelfstandigheid van de luthersche en gereformeerde belijdenis voldoende verzekerd was. Hij sprak duidelijk uit dat de evangelische „Oberkirchenrat” verplicht is, zoowel de kerk in haar geheel te vertegenwoordigen, als het recht der verschillende belijdenissen en de op grond daarvan bestaande inrichtingen te beschermen. In aangelegenheden, die slechts naar één dier belijdenissen konden worden beoordeeld, moesten, wat het principieele of confessioneele punt betreft, niet de gezamenlijke leden, maar de leden van de kerk dier bepaalde belijdenis beslissen. Men beschuldigde er dan ook Frederik Willem IV niet ten onrechte van, dat hij bezig was langzamerhand de unie op te offeren aan het confessionalisme. Hoewel hij dit betwistte, kenmerkte zijn optreden zich toch door sterke voorliefde voor de oud-lutheranen. In dit opzicht verloochende hij den tijd niet, waarin hij als kroonprins reeds de wijsbegeerte van Hegel haatte en zich gesteld had onder den invloed van Hengstenberg en Bunsen. Hij toonde duidelijk zijn weerszin tegen de „Hegeliaansche staats- en kerkverwoesters”. Bij benoemingen kwam dit telkens uit. De oud-lutheranen, die niet voor de geünieerde kerk waren te vinden, werden niet meer vervolgd. En omdat hij

een verkeerden invloed van het staatsverband met de kerk voor deze laatste vreesde, trachtte hij vooral haar daaruit los te maken en persoonlijk als haar patroon te fungeeren. Het bestaande stelsel herinnerde hem te zeer aan het staatkundig parlementarisme, waartegen hij zich kantte. Zijn ideaal van een protestantsche kerk bestond in eene bisschoppelijke kerk, die op den vorst als opperbeschermheer steunde, omdat hij hare rechtzinnigheid veiliger achtte onder de schuts van den koning dan onder de bureaucratie van den staat. Hij gaf dan ook onder zijn toezicht meerdere vrijheid aan de kerken, waarvan vooral de roomsche kerk vruchten plukte. Zoo was en bleef de kerk de speelbal van het persoonlijk gevoelen des konings.

Het is begrijpelijk dat de eene of andere kerk zich nog wel het ingrijpend gezag van den staat liet aanleunen, toen zij, met uitzondering van andere kerken, krachtig door hem werd gesteund en zij hare wetten met behulp van zijn sterken arm zag doorgevoerd, maar dat zij het veel moeilijker ging verdragen, toen de staat tegenover de verschillende kerken een gelijke houding aannam en ondertusschen hare organisatie bleef maken tot een tak van het staatsbestuur. Van dat oogenblik werd de staatsinvloed hoe langer zoo sterker als een onverdraaglijk juk gevoeld. Het scheen eene ongerijmdheid, dat een staat, die geen bepaalde kerkelijke belijdenis volgde, de kerken dwong in zijn gareel te gaan. Zoowel in protestantsche als in roomsche kringen ontstond dan ook eene beweging, die de emancipatie der kerk beoogde. De protestanten kwamen op voor een presbyteriaansch-synodale inrichting hunner kerk en tevens voor beperking van de kerkregering van den landsheer. Wat de roomschen betreft, plantte zich in Duitschland met groote snelheid de beweging voort, die onder leiding van Lamennais in Frankrijk begonnen was voor de zelfstandigheid der kerk te ijveren. En beide stroomingen kwam het zeer ten goede, dat ook het liberalisme van die dagen de werkzaamheid van den staat binnen de vrije sfeer van het individueele leven zooveel mogelijk wilde beperken.

Voordat het duitsche parlement te Frankfort a. Main, dat den 18^{en} Mei 1848 in de St. Pauluskerk aldaar werd geopend, aan die vrijheidsbeweging voldoening gaf, was zoowel van protestantsche als van roomsche zijde reeds een nieuwe theorie van de verhouding van staat en kerk ontworpen, waardoor men meende aan beide gelijkelijk recht te doen wedervaren en botsing tusschen beide te vermijden. Deze theorie wordt genoemd de coördinatie-theorie. De man hiervan was Johan Jozef Görres, in 1776 te Coblenz geboren, die eerst had gedweept met de fransche revolutie; daarna van een vurigen republikein in een volbloed aanhanger der constitutioneele monarchie was veranderd, maar ten slotte partij koos voor een theocratische wereldbeschouwing, omdat hij tot de overtuiging was gekomen dat alleen van de kerk en niet van den staat heil voor de volken te verwachten was. Deze geleerde, die juist in het begin van

het zoo belangrijke jaar 1848 stierf, had zoowel in zijn geschrift „Deutschland und die Revolution” (1818) als in zijne brochure „Die Triarier” (1838) genoemde theorie opgesteld en verdedigd.

Volgens haar zijn beide, staat en kerk, elk op hun terrein volkomen souverain en gelijkwaardige grootheden. Zij tracht de middel-eeuwsche leer van de heerschappij van de kerk over den staat op zijde te schuiven en tegelijk de heerschappij van den staat over de kerk te verhinderen. Het jus circa sacra ontvalt den staat; de potestas indirecta over den staat ontvalt aan de kerk. Eene scherpe scheiding van beider werkzaamheid en bevoegdheid wordt in het oog gehouden. Nu is het waar, dat er een aantal menschenlijke verhoudingen en betrekkingen zijn, die zoowel een staatkundige als kerkelijke zijde hebben, ten gevolge waarvan conflicten kunnen ontstaan, maar Görres meent dat men zich hiertegen best kan wapenen door middel van concordaten. Zoo is dan ook in Oostenrijk geschied, waar de coördinatie-theorie het concordaat van 1855 beheerscht. Het erkent alle rechten, die de kerk krachtens het bevel van haren stichter of de canonieke voorschriften toekomen; schaft verschillende bepalingen van Jozef II, die haar knevelde, af en schenkt daartegenover haar organen verschillende bevoegdheden in het staatsrecht. Om daarvan slechts één voorbeeld te noemen; volgens dit concordaat staat het geheele onderwijs onder toezicht der geestelijkheid, en worden daarvoor personen door den staat benoemd uit een lijst, die door den bisschop samengesteld is. In de practijk is dan ook de coördinatie-leer weinig anders dan de in een bevallig, negentiende-eeuwsch gewaad gestoken leer der potestas indirecta van de kerk over den staat.

Eigenaardig hebben zich in dezelfde richting als die van Görres later de denkbeelden bewogen van den grondlegger der confessioneele luthersche theologie in Duitschland, Gottlieb Christoph Adolph von Harless, geboren te Neurenberg in 1806 en gestorven te München in 1878, achtereenvolgens hoogleeraar te Erlangen en te Leipzig, opperhofprediker bij den vorst van Saksen, en eindelijk voorzitter van het opper-consistorium in Beieren, op uitdrukkelijk verlangen van koning Maximiliaan II Jozef. In zijn in 1870 uitgegeven geschrift: Staat und Kirche oder Irrthum und Wahrheit in den Vorstellungen vom „christlichen” Staat und von „freier Kirche”, spreekt hij zich uit tegen het opgaan van het staatkundige in het kerkelijke en omgekeerd. Terwijl hij dáár een christelijke staat acht aanwezig te zijn, waar de natie uit leden eener christelijke kerk bestaat, betoogt hij verder dat uit het begrip „staat” niet de consequentie kan worden getrokken, dat het christelijk kerkwezen een integreerend deel van het staatsrecht moet uitmaken. Daarentegen moet de staat, omdat hij uit christenen is samengesteld, de kerken in dien zin erkennen, dat het kerkelijk recht het karakter krijgt van publiek recht en van wege den staat wordt beschermd. Maar dit

wil allermintst zeggen dat de staat een soort van opperheerschappij over de kerk moet uitoefenen. Integendeel, geen van beide heeft het recht op het terrein van den ander te komen. Duidelijk wordt hier dus principieel de coördinatie-theorie van Görres door den lutheraan Harless verdedigd. Wij zijn hier eveneens op de lijn van de emancipatie-beweging der kerk.

Het waren echter vóór 1848 vooral de roomschen, die met de geesteskinderen van Kant en Schleiermacher, als voorstanders van een consequent doorgevoerd godsdienstig individualisme, opkwamen voor de vrijheid van godsdienst en de onafhankelijkheid der kerk. In zoverre was voor die allen de opening van het duitsche parlement op 18 Mei 1848 in de St. Pauluskerk te Frankfort a. Main een ware feestdag. Want dáár zou bij de ongeveer vijfhonderd leden, die, bij vrije keuze, met goedkeuring van de regeering der verschillende staten door de bevolking van geheel Duitschland waren benoemd, ook het vraagstuk van de godsdienstvrijheid eene voorname plaats innemen. Met beslistheid werd dit op den voorgrond geplaatst. „Iedere duitscher” — zoo luidde artikel V van de wet op de grondwettige rechten van het duitsche volk — „heeft volle geloofs- en gewetensvrijheid. Niemand is verplicht voor zijne godsdienstige overtuiging uit te komen. Iedere duitscher is onbeperkt in de gemeenschappelijke huiselijke en openbare uitoefening van zijn godsdienst. Overtredingen en misdrijven, die bij de uitoefening dier vrijheid worden begaan, worden in gevolge de wet gestraft. Het genot van burgerlijke en staatsburgerlijke rechten wordt door de godsdienstige belijdenis noch bepaald noch beperkt. Zij mag aan de staatsburgerlijke plichten geen afbreuk doen.” En daarop volgen dan zeer belangrijke bepalingen in datzelfde artikel over de verhouding van den staat tot de kerk. „Elk kerkgenootschap regelt en bestuurt zelfstandig zijne aangelegenheden, maar blijft aan de algemeene wetten van den staat onderworpen. Geen kerkgenootschap geniet boven andere voorrechten van wege den staat. Nieuwe kerkgenootschappen mogen worden gevormd; geen erkenning van hare belijdenis door den staat is noodig. Niemand mag tot eene kerkelijke handeling of plechtigheid worden gedwongen.”

Tot doorvoering dezer bepalingen is het evenwel niet gekomen. Echter was de vrijheidsbeweging wèl zoo sterk dat in enkele staten als Pruisen, Hessen, Oldenburg en Saksen-Coburg-Gotha niet slechts de vrijheid van godsdienst, maar ook die van de oprichting van kerkgenootschappen en van openbare godsdienstoefening werd erkend. Maar verder was de beslissing van het Frankforter parlement van niet veel beteekenis. Want al werd de wet, waarin het genoemde artikel voorkwam, den 27en december 1848 afgekondigd en onveranderd in de staatsregeling van het duitsche rijk van 28 Maart 1849 opgenomen, na het uiteenvallen van het frankforter parlement, werd zij door de herstelde duitsche bondsvergadering der 23^{en} Augustus 1851 weder ingetrokken. Alleen in Oldenburg werd

de scheiding van staat en kerk, althans tijdelijk ingevoerd. Den 30^{en} April 1849 werd eene synode geopend, die door den groothertog bijeengeroepen was. Haar werd een ontwerp van eene nieuwe kerk-inrichting voorgelegd. De groothertog zou voortaan de besluiten der synoden en de beschikkingen van den „Oberkirchenrat” bekrachtigen. Meer niet. Bovendien zou de synode bij de verwisseling in troonopvolging telkens opnieuw beslissen of zij dat recht aan den nieuwen groothertog zou toekennen. Maar zelfs dit voorstel weigerde de synode aan te nemen. Zij wenschte aan den groothertog geene bijzondere positie in de kerkorde te geven. Deze werd dan ook op democratische leest geschoeid. De gemeente bestuurt hare eigene zaken door middel van den door haar gekozen kerkeraad. De synode, van onderop gekozen, kiest als opperbestuur der geheele kerk, een Oberkirchenrat, die bestaat uit een theoloog, een jurist en een derden wereldlijken persoon. Deze nieuwe kerkorde werd door den groothertog den 3^{en} Augustus 1849 goedgekeurd. Hier had men dus de scheiding tusschen staat en kerk doorgevoerd.

Maar zij was van korten duur. Er kwamen financieele moeilijkheden. Vooral ten plattelande viel het moeilijk titularissen te vinden. De bijeengeroepen synode bleek al spoedig onvoltallig. En toen de nieuwe grondwet van 22 November 1852 den groothertog de bevoegdheid, als opperheer der kerk, teruggaf, keurde men dit algemeen goed.

Was in Pruisen en elders de godsdienstige vrijheid verworven, feitelijk bleef de evangelische kerk steeds afhankelijk van het toezicht en de ondersteuning van den staat. Zoozeer scheen dit van zelf te spreken, dat in den strijd, die onder Frederik Willem IV tusschen de beide geleerden Friedrich Julius Stahl, den beroemden jurist, lid van den pruisischen Staatsrath en Oberkirchenrath, en Dr. Christian Karel Josias Bunsen, uitnemend staatsman en een tijd pruisisch ambassadeur te Londen, over „christelijke verdraagzaamheid” werd gestreden, omtrent de positie der staatskerk geen geschil bestond. Stahl, streng vasthoudende aan de idee van kerk als organische eenheid en aan het christelijk karakter van den staat, wil in ieder bijzonder geval door de staats-kerkelijke machten beslist zien of en in hoeverre vrijheid aan allerlei soort confessies en secten kon worden verleend. Zijn tegenstander Bunsen, die tegen elken vorm van onverdraagzaamheid zich verzet en voor de meest mogelijke verdraagzaamheid jegens alle dissenters ijvert, natuurlijk onder beding dat zij de wetten van den staat noch de openbare zedelijkheid schenden, houdt desniettemin met Stahl beslist aan de staatskerk vast en wél bepaald aan die der pruisische unie. Ook Dr. Krummacher, die zich in dien strijd mengde, en in hoofdzaak aan Bunsen's zijde stond, verdedigde krachtig de landskerk. Aan het beginsel van de handhaving door den staat van één evangelische kerk en de versterking daarvan werd door geen dezer hoogstaande kampioenen geraakt.

Voordat echter de straks genoemde duitsche bondsvergadering van 23 Augustus 1851 de wet van 27 December 1848 had teruggenomen, was reeds den 31^{en} Januari 1850 eene nieuwe constitutie van Pruisen aangenomen, waarin in veel kalmer taal de vrijheid van de kerk tegenover den staat en de onafhankelijkheid van het genot der burgerlijke en staatsburgerlijke rechten van eenige godsdienstige belijdenis was vastgelegd. Daarin vinden wij: Art. 12 „De vrijheid van godsdienstige belijdenis, van vereeniging tot godsdienstige genootschappen, en van gemeenschappelijke, zoo openbare als huiselijke godsdienstoefening wordt gewaarborgd. Het genot der burgerlijke en staatsburgerlijke rechten is onafhankelijk van de godsdienstige belijdenis. Op de burgerlijke en staatsburgerlijke rechten mag door de uitoefening der godsdienstvrijheid geen inbreuk geschieden.” Art. 13 „De godsdienstige genootschappen, evenals de geestelijke vereenigingen, die geen corporatierechten bezitten, kunnen alleen door bijzondere wetten in het genot dier rechten gesteld worden.” Art. 14 „De christelijke godsdienst wordt bij zulke inrichtingen van den staat, die met de uitoefening van den godsdienst in betrekking staan, onverminderd de in art. 12 gewaarborgde vrijheid van godsdienst, ten grondslag gelegd.” Art. 15 „De evangelische kerk en de roomsch-catholieke kerk, zoowel als ieder ander godsdienstig genootschap, regelen en besturen hunne aangelegenheden zelfstandig en blijven in het bezit der instellingen, stichtingen en fondsen, die voor hunnen eeredienst, voor hun onderwijs en hunne philanthropie bestemd zijn.” Art. 16 „Het contact van de godsdienstige genootschappen met degenen die boven hen staan, is onverhinderd; slechts is de bekendmaking van kerkelijke verordeningen onderworpen aan dezelfde beperkingen, waaraan alle overige bekendmakingen onderworpen zijn.” [Art. 17 belooft een speciale wet over de voorwaarden, waaronder het kerkelijk patroonaatrecht kan worden opgeheven]. Art. 18 „Het recht van benoeming, van het doen van een voordracht, van verkiezing en van bekrachtiging bij het bezetten van kerkelijke standplaatsen is, voor zoover dit den staat toekomt en niet op bijzondere rechtstitels berust, opgeheven. Deze bepaling vindt geene toepassing bij de aanstelling van geestelijken voor militairen en openbare instellingen.”

Een belangrijk onderscheid tusschen deze artikelen en die van de wet van 27 December 1848 te Frankfort aangenomen, bestaat ten aanzien van art. 13 van de constitutie van 1850, dat wèl eene bevoorrechtiging van de oude geprivilegeerde kerken kent, en art. 17 al. 2 van de frankforter wet, dat deze beslist uitschakelt. Koning Frederik Willem was er bijzonder op gesteld, dat deze bepaling werd opgenomen. Daarentegen werd de bepaling uit de wet van 1848, dat de godsdienstige genootschappen aan de algemeene staatswetten onderworpen zijn, vooral onder den invloed der roomschen, teruggenomen. Vooral voor deze laatsten was de vrijheid tot onbe-

lemmerd verkeer met hogere lichamen of personen en die tot bekendmaking van kerkelijke verordeningen van gewicht. En voor alle bevoorrechte kerken was de bepaling van groote waarde dat haar het bezit harer instellingen, stichtingen en fondsen werd gewaarborgd.

Door deze constitutie verkreeg de roomsche kerk zoo goed als hare geheele onafhankelijkheid van den staat. Eerst bleef nog de roomsche afdeeling van het ministerie van eeredienst als beschermvrouw van de rechten van den staat tegenover de kerk bestaan. Maar toen zij zich in plaats daarvan hoe langer zoo meer ontwikkelde tot een propagandamiddel der roomsche partij in het regeeringslichaam hief Bismarck haar, bij het begin van den „Kulturkampf”, op.

Moeilijker was het de inrichting der evangelische kerk met de constitutie in overeenstemming te brengen. Zij miste een eigen orgaan om haar een kerkorde te geven. De landsheer als haar opperbestuurder was eigenlijk de aangewezen persoon om hier den stoot te geven. Doch het althans de geest der constitutie dit wèl toe? Bovendien had Frederik Willem IV op kerkelijk gebied bijzondere idealen. Hij bezat een grooten tegenzin tegen het territorialisme op kerkelijk gebied en wenschte eene hiërarchisch opgebouwde kerk met vele bisschoppen, onder den vorst-bisschop van Maagdenburg, en zichzelf als opperbisschop. De staat moest zooveel mogelijk uit het bestuur der kerk worden uitgeschakeld: het bestuur van den landsheer in zijn vroegeren vorm een einde nemen, maar de vorst toch haar schutspatroom blijven. In dien geest had hij dan ook reeds bij den aanvang zijner regeering stappen gedaan. Om aan de kerk meerdere zelfstandigheid te verschaffen, had hij in 1843 districtssynoden, en in 1844 provinciale synoden samengeroepen. In 1845 hadden de consistories meer deel aan het kerkelijk bestuur gekregen. Zelfs werd eene buitengewone algemeene synode bijeengeroepen. Maar deze, hoewel onder groote verwachtingen saamgekomen, bleef zonder practisch gevolg, omdat de koning weigerde hare besluiten te bekrachtigen. Hij wilde namelijk niet, zooals de synode wenschte, eene verbinding van het presbyteriaal-synodaal met het consistoriaal bestuur. De koning schreed inmiddels verder op den eenmaal ingeslagen weg voort. Bij koninklijk besluit van 29 Juni 1850 werd het staatsministerie als orgaan van kerkregeering opgeheven, en het hoogste kerkbestuur in handen gelegd van den „Evangelische Oberkirchenrat”, die een zelfstandige positie tegenover het ministerie innam¹⁾.

¹⁾ Vooral de strenge Lutheranen, onder leiding van Hengstenberg, werkten in die richting. Zij hadden de voldoening, dat in 1852 een kabinetsorder werd uitgevaardigd, die de beteekenis van de unie tusschen de kerken beperkte tot het houden van het gemeenschappelijk avondmaal, en de zorg voor de belangen van de beide kerken in het bijzonder aan den Opperkerkeraad opdroeg. Toen Hengsten-

Successievelijk geschiedde ditzelfde ook in andere deutsche staten. Maar tevens werd door de bepaling, dat hij alleen verantwoording schuldig is aan den koning, het oude landsvaderlijk recht van den vorst versterkt.

En zoo is dan deze eigenaardige toestand ontstaan, dat de zelfstandigheid van de evangelische kerk wèl niet langer beperkt is door hare gebondenheid aan den staat, maar beperkt is geworden door het persoonlijk opperbestuur van den koning. Deze oefende dit thans uit, onafhankelijk van de volksvertegenwoordiging of van het ministerie, door middel van kerkelijke organen. Als hoofd der kerk kreeg hij dus thans zoo goed als absolute macht. Naar mate de kerk in Pruisen lossen van den staat was geworden, naar die mate werd zij meer onderworpen aan den koning. Doch daartegenover stond dat de kerk ontegenzegglijk, al was het onder zijn voogdij, meer zichzelf kon zijn.

Uit het volgende meer algemeen overzicht van de vroegere en latere verhouding van de evangelische kerk tot den landsheer, zal duidelijk blijken in hoeverre toen meerdere vrijheid voor haar is verkregen.

Van stonde aan toen het uitwendig bestuur der kerk in Duitschland bij den landsheer kwam, werd dit door hem met behulp van kerkelijke personen uitgeoefend. Daartoe waren door hem zogenoemde consistories in het leven geroepen, welke leden natuurlijk ook door hem werden benoemd. Hij had ze dus geheel in zijn macht. Hun werkkring was toen zeer uitgebreid. Zij hadden het toezicht op leer en liturgie, ambtsbediening en wandel der predikanten; zij leidden het onderzoek naar de kandidaten voor kerkelijke bedieningen; regelden de wijding en intrede in het herderlijk ambt en bezaten het beheer der kerkelijke goederen. Hier en daar hadden zij het recht tot het verlenen van dispensatie voor huisdoop, huiselijke huwelijksinzegening, toelating tot de bevestiging vóór den wettigen leeftijd en dergelijke. Ook de rechtsbevoegdheid der consistories was aanvankelijk zeer groot. Echter werd van lieverlede hunne macht zeer ingekrompen. De rechtspraak kwam zoo goed als overal in handen van wereldlijke rechters, terwijl andere bevoegdheden hier en daar aan de burgerlijke overheid werden toegekend. Zelfs werden op enkele plaatsen de consistories geheel opgeheven (Meiningen en Coburg). En waar zij bleven, waren hunne macht en

berg en de zijnen evenwel veel verder gingen en den vorst herstel der luthersche faculteiten en van het kerkelijk eigendom vroegen, besloot de koning geen reactie tegen de unie meer te dulden. Toch kon hierdoor niet worden verhinderd dat later in de formulierboeken beide formulieren, zoowel die van de luthersche als die van de gereformeerde kerk een plaats vonden en dientengevolge de ritus bij het avondmaal, zooals die bij de unie was samengesteld, op den achtergrond werd gedrongen. Ook in dit opzicht werd dus door de strengere Lutheranen eene overwinning behaald.

invloed zeer verschillend. Alleen hadden zij gemeen, dat zij overheidscolleges waren, wier bevoegdheden bij de wet waren geregeld en wier leden door den landsheer werden benoemd. Het eenige zelfstandige recht, dat zij bezaten, was dat van de vermeering van het aantal hunner leden, wat voor de overheid geen bezwaar kon opleveren, omdat de gelden, daarvoor noodig, op de staatsbegrooting moesten worden gebracht en de benoeming in elk geval van hooger hand moest worden gedaan. Een soort ambtenaar van het consistorie zou men den superintendent hebben kunnen noemen. Ook hij stond in dienst van de overheid. Zijne administratieve voorschriften ontving hij van zijn consistorie, terwijl hij dit college geregeld zijne rapporten toezond. Zijn werkkring strekte zich uit over het toezicht op de leer, ambtsbediening en gedrag der predikanten en lagere kerkelijke beambten, soms ook over den wandel en de studie van de aanstaande predikanten, die zich in zijn ambtsgebied ophielden. Waar vacatures waren, moest hij voor geregelden dienst zorgen, de predikantskeuze leiden en den nieuwen voorganger installeren. Ook had hij het toezicht op het beheer van het kerkegoed en in 't algemeen dat op den geestelijken en zedelijken toestand der gemeenten. Het recht van dispensatie in minder belangrijke gevallen was hem bovendien verleend. Dit waren in hoofdzaak zijne bevoegdheden.

Bij zijne werkzaamheden was de superintendent steeds gebonden aan de medewerking van een ambtenaar van overheidswege, zoodat zij samen de kerkelijke inspectie uitoefenden. Zoo bleef men in de lijn van de samenstelling der consistories, die uit geestelijke en wereldlijke personen bestaan en waarin zelfs één dezer laatsten voorzitter was. Aan het hoofd van de superintenden ten in een bepaald district stond vooral vroeger dikwijls een generaal superintendent, omtrent wiens rechten en verhouding tot de consistories zeer verschillende bepalingen bestonden. In Pruisen vooral oefende hij, door persoonlijk verkeer, veel invloed op superintenden ten en predikanten uit.

Naast deze overheidsorganen, die in meerdere of mindere mate de kerk regeerden, kwamen nog hier en daar de kerkelijke rechten van stedelijke magistraten in aanmerking. Deze werden dan uitgeoefend door zoogenaamde mediaat- of onderconsistories. Ook toen langzamerhand zoowel door de ontwikkeling van het landsheerlijk gezag in kerkelijke zaken als door de onderwerping der steden aan de vorsten, die consistories slechts overbleven als besturen, ondergeschikt aan de organen van het landsheerlijk gezag, behielden zij zekere door gewoonte of privileges verkregen rechten binnen het stedelijk gebied.

Voor al na 1848 zien wij nu, terwijl de oude band met den landsheer blijft bestaan, de kerk eigen organisaties verkrijgen, waaraan bepaalde rechten worden verleend. Het hoogheidsrecht van den staat en de landsheerlijke kerkregeering bleven gehandhaafd, maar

in het bestaande kerkelijk organisme, dat de overheid in het leven riep, werden door de kerk zelf colleges ingeschakeld met bevoegdheden zoowel ten aanzien van bestuur als van wetgeving. Wij hebben hierbij de kleinere en grootere gemeente-corporaties, of liever den kerkeraad of het presbyterie, en de gemeente-vertegenwoordiging in breeder college, en verder de districtssynoden, de provinciale synoden en de algemeene synode op het oog. Echter werd de vrijheid der kerk ook hier in zooverre beperkt, dat het instituut zelf van de presbyteriale en synodale colleges bij de wet moest worden vastgesteld en daarbij ook de wijze van samenstelling en de grondslagen van het actieve en passieve kiesrecht werden geregeld. Verder was men vrij.

De leden der presbyteries werden door de mannelijke lidmaten gekozen. Waar de kerkelijke gemeente geheel in de burgerlijke gemeente opging en met haar één was, berustte de keuze bij de mannelijke gemeenteleden in het algemeen. De predikant, die er zelfstandig tegenover stond, had de leiding dier colleges. De presbyteries of de gemeentelijke kerkeraden steunden hem bij den godsdienstigen en zedelijken opbouw der gemeente; vertegenwoordigden haar in in- en uitwendige aangelegenheden; oefenden de kerkelijke tucht in eerste instantie; zorgden voor de handhaving van de kerkelijke verordeningen en het heilig houden van den Zondag; behartigden de godsdienstige opvoeding der jeugd; bestuurden de kerkelijke stichtingen voor armen, zieken en verwaarloosden; organiseerden de kerkelijke verkiezingen; beoemden de lagere kerkelijke beambten; beheerden het kerkegoed en vertegenwoordigden de gemeente in rechten. De grootere vertegenwoordiging der gemeente (wij zouden bij ons zeggen: de algemeene kerkeraad) besliste, in verbinding met het presbyterie, over meer gewichtige aangelegenheden betreffende het kerkegoed, als het beheer en de aanschaffing van middelen ten bate van de vervulling van kerkelijke behoeften; over de vaststelling van den kerkelijken omslag; over de invoering of verandering van belastingen; over dotaties voor nieuwe predikantsplaatsen, en verbetering van het inkomen van bestaande; over vaststelling van de jaarrekening, over statutaire bepalingen, en koos eindelijk den predikant, voor zoover bijzondere locale verordeningen daarop geen uitzondering maken.

Terwijl in Pruisen eerst voor de oostelijke provincies de invoering van gemeentelijke kerkeraden was toegestaan, die, onder voorzitterschap van den predikant, uit gemeenteleden bestonden, welke onder bepaalde voorwaarden door de gemeente gekozen waren, werd later bepaald, dat in alle evangelische gemeenten voor hare in- en uitwendige aangelegenheden een kerkelijk bestuur, (presbyterium, gemeenteraad) moest bestaan. In dien raad werden dan de landsheerlijke kerkvoogden opgenomen, aan wie het onmiddellijk beheer over de kerkelijke fondsen was opgedragen. In

Beieren aan deze zijde van den Rijn kreeg men in de luthersche gemeenten kerkvoogdijen, die uit predikanten en gemeenteleden samengesteld waren en wier taak het was, naast de vertegenwoordiging naar buiten, alles te bevorderen wat aan het kerkelijk leven der gemeente ten goede kon komen. In Wurtemberg werden parochiale gemeenteraden opgericht, aan wie het aankweken van christelijk leven, toezicht op tucht en eerbaar gedrag, de handhaving der kerkorde, christelijke armenzorg en ziekenverpleging, het toezicht op lagere kerkelijke beambten en de toestemming bij de benoeming van deze, de beroeping tot het leeraarsambt en eindelijk de vertegenwoordiging der gemeente en het optreden voor hare belangen was opgedragen. In Brunswijk werden kerkvoogdijen ingevoerd, welker niet-geestelijke leden door de gemeente werden gekozen uit een door die colleges zelf gedane voordracht. Zij deden onder hooge bekrachtiging de benoeming van den predikant en die van de lagere kerkelijke beambten. In Saksen-Weimar bestonden gemeentebesturen of presbyteries, als vertegenwoordigers der gemeenten en als leiders der kerkelijke aangelegenheden. Deze kerkeraden hadden bij de bezetting der geestelijke ambten minstens het zoogenaamde votum negativum. In Oldenburg oefende de gemeente hare rechten uit door gemeentevergaderingen; de algemeene kozen de ouderlingen en later ook de predikanten; de meer beperkte, bestaande uit de tot kerkelijke lasten verplichte leden van de algemeene gemeentevergaderingen, kozen de kerkelijke commissie, die in bepaalde financieele zaken bevoegd was besluiten te nemen. In Hannover bestonden kerkvoogdijen, samengesteld uit den predikant en de door stemgerechtigde gemeenteleden gekozenen, wier werkkring zich uitstrekke tot steun van den predikant bij den opbouw der gemeente, de zorg voor het uitwendige bij de godsdienstoefeningen, die voor de Zondagsviering, de leiding van de christelijke werken der liefdadigheid, en de approbatie van de door de gemeente uitgebrachte beroeping van predikanten en andere kerkedienaren. In Brunswijk, Saksen-Weimar en Hannover was zelfs het beheer over de kerkelijke goederen aan de genoemde gemeentelijke vertegenwoordigers opgedragen; in Pruisen, Beieren aan deze zijde van den Rijn en Wurtemberg was dit echter niet het geval; Oldenburg had — zooals wij hebben gezien — daarvoor eene door de engere gemeentevergadering benoemde financieele commissie, wier besluiten de kerkeraad moest uitvoeren.

De benoeming van predikanten kwam in vele gemeenten in Brunswijk en Saksen-Weimar aan deze zelf toe; in Oldenburg deed de algemeene gemeentevergadering een keuze uit een drietal, met goedkeuring van den groothertog, door den opper-kerkeraad voorgedragen; in Baden droeg ook de opper-kerkeraad de kandidaten aan de gemeentevergadering ter keuze voor. Maar in al deze uitzonderingsgevallen had de landsheer, wien de keuze toekwam, deze vrijwillig aan anderen overgedragen.

Behalve nu deze kerkelijke colleges, uit de kerk zelf voortgekomen, had men na 1848 in verschillende staten gekregen: districts-synoden, provinciale synoden en een algemeene synode, wier leden door haar zelf gekozen werden. Eerstgenoemde brachten rapporten uit en deden voorstellen over zaken van algemeen belang, en hadden verder een zekere bevoegdheid wat het toezicht en de uitoefening van kerkelijke tucht in tweede instantie betreft. De macht der provinciale synoden was grooter. Zij oefenden toezicht op het nakomen der kerkelijke verordeningen in zake de leer, cultus en organisatie, en op de afdoening van ontwerpen, die betrekking hadden op de kerkregering. Ook verleenden zij hare goedkeuring aan kerkelijke wetten, welke geldigheid zich tot de provincie beperkte. Tevens mochten buiten hare goedkeuring geen nieuwe catechismus-verklaringen, leerboeken voor godsdienstonderwijs, gezangboeken en liturgische regels, en ook geen nieuwe, geregeld terugkeerende provinciale kerkcollecten worden ingevoerd. Eindelijk moesten zij controle oefenen op de kassen der districtssynoden en regelden zij het beheer der kassen van de provinciale synoden. Ook bezaten zij nog de bevoegdheid om door middel van gedeputeerden deel te nemen aan de door de consistories te houden theologische examens. Aan de generale synode kwam het goedkeuringsrecht van alle handelingen van den landsheer op het gebied der kerkelijke wetgeving toe. Zij regelde bovendien de kerkelijke leervrijheid; moest de predikanten wijden tot hun ambt; stelde de liturgische regels voor de landskerk als zoodanig vast; voerde algemeen christelijke feestdagen in of schafte er af; bracht veranderingen aan in de kerkelijke-, gemeentelijke- en synodale verordeningen; oefende kerkelijke tucht uit wegens het nalaten van den algemeenen kerkelijken plicht en disciplinaire tucht over predikanten en andere kerkelijke beambten; bepaalde wie dezen mochten aanstellen en aan welke kerkelijke beginselen men bij de vervulling dier kerkelijke ambten moest voldoen; en stelde eindelijk de voorwaarden voor de kerkelijke huwelijksinzegening vast.

Zoo was het althans in Pruisen. Dezelfde synodale regeling vond men in hoofdzaak in verschillende andere staten terug. In den regel stond de keuze van de leden der districtssynoden geheel aan de kerk zelf, terwijl in de provinciale en algemeene synoden ook personen zitting hadden, die door den landsheer werden benoemd. De generaal-superintendenten waren niet zelden leden der algemeene synode; in de districtssynoden nam de superintendent gewoonlijk den voorzitterszetel in.

Gedurende den tijd, dat de provinciale en algemeene synoden geen zitting hielden, namen commissies uit haar de zaken waar. Wanneer het gewichtige aangelegenheden betrof, was de commissie uit de provinciale synoden bevoegd om aan de vergaderingen van het consistorie, waarin deze behandeld werden, deel te nemen,

evenals zulks met de commissie uit de algemeene synode ten aanzien van de vergaderingen van den opper-kerkeraad het geval was.

Wat dit laatstgenoemde college, waarover wij nog niet spraken, betreft, zij opgemerkt, dat, toen de eerste schrede werd gezet op den weg tot het verleenen van eenige zelfstandigheid aan de kerk, het opper-consistorie, veelal opper-kerkeraad genoemd, hier en daar in plaats van het staatsministerie, „het hoogste orgaan” der kerkregeering onder den landsheer werd. Alleen de uitwendige kerkelijke zaken bleven onder dat ministerie ressorteeren, doch deze gingen bij de wet van 3 Juni 1876 ook op den opper-kerkeraad met de consistories over. Evenals de leden van het consistorie werden ook die van het opper-consistorie of den opper-kerkeraad door den vorst benoemd. De voorzitter van dit hooge college was steeds een niet-kerkelijk ambtsdrager; de onder-voorzitter was wél een zoodanig persoon.

Deze opper-kerkeraad stond in onmiddellijk contact met den landsheer en was slechts verplicht algemeene beschikkingen en spoedberichten ter kennis van den minister van eeredienst te brengen ¹⁾. In Pruisen adviseerde hij de kroon in alle zaken van wetgeving en bestuur, waarvan de eindbeslissing in zijne handen lag; ook regelde hij, in overleg met het centraal gezag, alle aangelegenheden, die een gemengd, dat is deels staatkundig, deels kerkelijk karakter hadden; verrichtte hij verder den voorbereedenden arbeid voor de kerkelijke wetgeving, beschikte hij over de predikantsplaatsen van het landsheerlijk patronaat, met een inkomen van meer dan 2400 M., voor zoover de bezetting daarvan niet afwisselend bij gemeentekerke geschiedde of aan de consistories was overgelaten; had hij de eindbeslissing bij beroepen in tuchtzaken en deed hij de afkondiging van algemeene verordeningen en instructies, die op de landskerk betrekking hadden; ook had hij het toezicht op de kerkelijke examens en het beheer der fondsen, die bestemd waren voor de landskerk, en oefende hij het oppertoezicht uit over de werkzaamheid van predikanten, die arbeidden in het leger en in de gestichten, evenals dat over het „Domkandidatenstift”, het seminarie voor aanstaande predikanten te Wittemberg en enkele nauwer bij de landskerk aangesloten stichtingen van liefdadigheid. Ten slotte had hij ook het toezicht over de predikanten van de evangelische gemeenten in het buitenland, die bij de landskerk waren aangesloten.

Evenals de generale synode had dus ook het opper-consistorie of de opper-kerkeraad een zeer ruim arbeidsveld.

In hoofdtrekken kwam derhalve, nadat de kerk eenige zelf-

¹⁾ De hoogste kerkelijke colleges in de landskerk waren in Hannover, Sleeswijk, Holstein, Nassau en Kurhessen geplaatst onder den minister van eeredienst, door wiens bemiddeling zij zich alleen met den koning in betrekking konden stellen. Daar was dus de kerk als het ware nog belichaamd in het ministerie van eeredienst.

standigheid had verkregen, de verhouding van den staat tot haar hierop neer, dat de regeering der kerk door den landsheer, door middel van door hem collegiaal samengestelde colleges, werd gehandhaafd, maar tevens gemeentelijke en synodale organen, met een zekere bevoegdheid ten aanzien van het bestuur en de wetgeving der kerk, in haar organisme werden ingeschakeld. Door dit laatste was de vroegere, geheel vrije kerkregeering van den landsheer aanmerkelijk beperkt geworden. Bovendien was dit het geval geworden door den constitutioneelen staatsvorm, die in bijna alle duitsche staten was ingevoerd en waardoor hij, ook in zake de kerkregeering, aan de wetten van den staat werd gebonden.

Toch was er na 1848 in Duitschland van volle vrijheid der kerk nog geenerlei sprake. Consistories, opper-consistories, opper-kerkeraden, generaal-superintendenten en superintendenten werden ook nu nog allen door den landsheer benoemd, en de plaats, die deze colleges en personen in het kerkelijk organisme innamen, evenals hunne bevoegdheden, bij de wet geregeld. Zelfs had de landsheer — zooals wij zagen — op de samenstelling van provinciale en generale synoden, althans gedeeltelijk invloed. Ook was het instituut der presbyteriale en synodale colleges bij de wet geregeld, zoowel wat de wijze hunner samenstelling als wat de grondslagen van het passieve en actieve kiesrecht betreft. Het recht van de benoeming van predikanten leef als regel bij de organen der landsheerlijke kerkregeering als consistories, opper-consistories, opper-kerkeraden of bij den landsheer zelf berusten; bij uitzondering bij den patroon of de gemeente. In deze beide laatste gevallen behielden echter de genoemde organen der kerkregeering of de landsheer het recht der bekrachtiging. Ook moest de overheid hare medewerking verleen, voordat men nieuwe predikantsplaatsen of parochies kon vestigen of bestaande veranderen; evenmin konden buiten haar nieuwe kerken worden gebouwd. Niemand kon door de kerk uit zijn kerkelijk ambt worden verwijderd naar haar goedvinden; hiervoor was, evenals voor gedwongen verplaatsing, schorsing en onvrijwillige verleening van emeritaat, eene bepaalde procedure van staatswege voorgeschreven. Kerkelijke wetten behoefden de sanctie van den vorst, doch ook deze werd niet verleend, tenzij door den minister van eeredienst was vastgesteld, dat zij niet in strijd waren met de wet. Kerkelijke belastingen mochten niet worden geheven, tenzij daarvoor door den staat toestemming was verleend, en altijd maar tot een bepaald percentage. Organisaties en instituten, die het beheer of de beschikking hadden over het kerkelijk vermogen, moesten door de overheid als rechtspersoon zijn erkend. Zij oefende contrôle uit op dat beheer en die beschikking en kon inzage nemen van boeken, staten en rekeningen. Ook kon zij door amortisatiewetten de kerkelijke goederen beperken. Zelfs waar het beheer over het plaatselijk

kerkegoed toekwam aan den gemeentelijken kerkeraad of de kerkvoogdij stonden deze daarbij onder toezicht van consistories, opperconsistories en opper-kerkeraden. Besluiten van kerkelijke lichamen aangaande het koopen, vervreemden, of bezwaren van grondeigendom, het sluiten van leeningen, het oprichten van kerkelijke gebouwen, het aanleggen van begraafplaatsen of het veranderen van de bestemming daarvan, het gebruiken van kerkegoed tot een ander dan een kerkelijk doel, moesten alle door den minister van eeredienst worden bekrachtigd. De staat stelde eindelijk zijne dwangmiddelen beschikbaar voor de doorvoering van kerkelijke wetten, verordeningen en vonnissen. Zoo oefende de staat op verschillende wijzen nog altijd zijn heerschappij uit over de kerk. Zelfs heeft Bismarck in den „Kulturkampf” de artikelen 15, 16 en 18 van de constitutie van 1850 ook nog teruggenomen, omdat deze hem bij de zoogenaamde Meiwetten in den weg stonden. In zooverre werd het zoogenaamde hoogheidsrecht van den staat tegenover de kerk weder sterker dan het vóór den cultuurstrijd was. Eene poging in 1886 gedaan om de medewerking van het bestuur der algemeene synode in Pruisen te verkrijgen bij de benoeming van theologische professoren en godsdienstleeraars aan inrichtingen van hooger onderwijs, mislukte, evenals die der uitschakeling van de regeering bij de benoeming van kerkbestuurders en bij het maken van kerkelijke wetten. Bismarck wilde er niets van weten. De toestand in Pruisen vóór den oorlog was derhalve zóó, dat de staat zijn hoogheidsrecht over alle kerken, het jus circa sacra, nog krachtig deed gelden en met betrekking tot de evangelische kerk bovendien, al deed in naam de koning dat alleen, het jus in sacra, althans ten deele uitoefende.

Krachtig deed ook de pruisische staat zich gelden ten aanzien van de kerken in de provincies, die hij zich in 1866 zag toegevoegd. Zij bleven tegenover de provincies zelfstandig, maar niet tegenover den staat, waar zij, in plaats van onder den Oberkirchenrat, onder den minister van eeredienst werden geplaatst. In Hannover werd eene verordening op de synoden voltooid en in 1869 de eerste algemeene synode gehouden. Sinds 1882 hadden de gereformeerde gemeenten aldaar ook eene zelfstandig kerkelijke inrichting. Sleeswijk-Holstein kreeg in 1867 een luthersch consistorie te Kiel; in 1869 eene plaatselijke kerkinrichting; in 1876 een kerkorde. In 1878 werden voor de eerste maal de districtssynoden, in 1880 werd de eerste algemeene synode gehouden. In Hessen-Nassau kwam voor het district Wiesbaden in 1867 een bijzonder consistorie tot stand; tien jaren later in 1877 kreeg het eene kerkorde voor gemeenten en synoden. Doch in dit alles deed zich de sterke arm van den staat nog altijd duidelijk gevoelen.

In andere deutsche staten ontwikkelde deze verhouding zich in dezelfde richting. Het ergst liep het eerst met de kerkelijke zelfstandigheid in het door Napoleon vergrootte Wurtemberg. Frederik I maakte in 1805 een einde aan de daàr bestaande kerk-

inrichting, riep een departement voor kerkelijke zaken in het leven en maakte het consistorie daaraan ondergeschikt. Het kerkegoed werd met het domeingood vereenigd en de kerk alzoo geldelijk geheel van den staat afhankelijk. De geestelijke heette „der gnädigst angestellte Religionslehrer”, terwijl als zijn eerste plicht gold de overheid gehoorzaam te zijn en dit zijne gemeente te leeren. Zelfs werd in 1810 aan de gemeenten het veto bij de vervulling van predikantsvacaturen ontnomen. Hoewel bij de staatsregeling van 1819 de zelfstandigheid der kerken in hare inwendige aangelegenheden werd neergeschreven, bleef toch tevens in diezelfde staatsregeling het bestuur der evangelische kerk aan het koninklijk consistorie toevertrouwd, terwijl dit consistorie geheel onderworpen was aan het ministerie van eeredienst en behalve de belangen van de kerk, de rechten van den staat tegenover de kerk moest handhaven. Tot het jaar 1851 ontbrak het de evangelische kerk zelfs aan eigen kerkelijke organen. Van 1851 af werd de toestand voor de kerk in dat opzicht iets beter. Er kwam eene betere organisatie van de kerkelijke gemeenten, terwijl bepaalde bevoegdheden aan het bestuur daarvan werden toegekend. In 1854 werden diocesaan-synoden en in 1867 werd een landssynode ingevoerd. Het consistorie bleef echter geheel onderworpen aan het ministerie van eeredienst, en vormde hetzij alleen hetzij in vereeniging met de synode het dagelijksch bestuur der kerk. Die synode bestond uit de zes algemeene superintendenten van Ludwigsburg, Heilbronn, Reutlingen, Tübingen, Hall en Ulm. Volgens eene koninklijke verordening van het jaar 1867 behandelde het consistorie de kerk- en schoolzaken voor den koning. Slechts in buitengewone gevallen kon men zich rechtstreeks tot hem wenden.

In 1869 kwam de landssynode voor het eerst bijeen; in 1888 ontving zij eene nieuwe organisatie.

In Beieren beruste het oppergezag over de evangelische kerk bij den roomschen landsheer. Ook hier was het „Oberkonsistorium” geheel afhankelijk van het ministerie van eeredienst. Verschillende pogingen, door de synoden in het werk gesteld om althans in zuiver kerkelijke aangelegenheden het „Oberkonsistorium” zelfstandig te doen optreden, faalden. In 1848 werd echter eene kleine concessie verkregen, in zoverre de synoden, die zich tot op dien tijd uitsluitend met kwesties van den eeredienst mochten inlaten, voortaan ook de belangen van de protestantsche kerk van Beieren in het algemeen mochten behandelen. De regeering hield evenwel de synoden in zekeren zin steeds in hare macht, doordien de landsheer de keuze van de leden der synode moest bekrachtigen en iemand van het ministerie van eeredienst altijd voorzitter van de algemeene synode moest zijn.

De kerk in Saksen had een betrekkelijk vrijere positie. Nadat de dynastie tot de roomsche kerk was overgegaan, kwam de leiding van de kerkelijke zaken in handen van het „Geheimratskolle-

gium" te Dresden. De staatsregeling van 1831 gaf haar aan de ministers van eeredienst, financiën, binnenlandsche zaken en justitie. In 1835 werd het Oberkonsistorium opgeheven. Zijne bevoegdheden werden op eene zoogenaamde districts-directie overgebracht, terwijl het nieuw opgerichte landsconsistorie slechts zelfstandigheid verkreeg in zuiver geestelijke zaken. In 1868 kreeg Saksen eene kerkorde voor de organisatie van besturen en synoden. Een zwak begin werd daarin gemaakt met diocesaan-vergaderingen. In 1871 kwam de eerste landssynode tezamen, die ten gevolge van verzachting op het stuk der af te leggen geloofsbelijdenis den stoot gaf tot de vestiging eener evangelisch-luthersche vrije kerk. Eindelijk werd in 1873 te Dresden een landsconsistorie opgericht, dat alle aangelegenheden van de luthersche kerk behandelde en waarop de bevoegdheden van het ministerie van eeredienst overgingen, die op de leiding en het bestuur dier kerk betrekking hadden. Dat consistorie stond onder een president, die jurist is en was uit een gelijk getal juristen en theologen samengesteld. In 1874 werden de bevoegdheden van het landsconsistorie belangrijk uitgebreid. Bij de wetten van 22 Mei en 2 December 1876 werd den geestelijken der luthersche kerk verboden, onkosten voor hunne kerkelijke diensten bij de gemeenteleden in rekening te brengen. Uit de staatskas werd hun dit verlies vergoed. Merkwaardig zegt eene wet van 1 December 1876 dat wie zijne kinderen niet laat doopen en zijn huwelijk niet kerkelijk laat wijden zoowel het recht van peet te zijn als het actief en passief kerkelijk kiesrecht verliest.

In Baden kreeg de evangelische kerk door de wet van 9 October 1860 meer zelfstandigheid. De kerkelijke ambten werden, met inachtneming der patronaatsrechten, door de kerk zelf verleend. Ook mocht zij zelf inrichtingen, tot vorming van geestelijken, vestigen. Elke kerkelijke gemeente had haren kerkeraad, welks leden voor zes jaren werden gekozen, onder voorzitterschap van den predikant. Eene breedere vertegenwoordiging der gemeente werkte met den kerkeraad mede, waar het de beroeping van een predikant gold. Gemeenten in eene bepaalde diocese hadden hare diocesaan-synoden met een gelijk aantal stemgerechtigde predikanten en ouderlingen. Haar dagelijksch bestuur bestond uit twee geestelijken en twee niet-geestelijken; de algemeene synode, die om de vijf jaren samenkomt, uit den prelaat, die het eerste geestelijke lid van den Oberkirchenrat en tevens vertegenwoordiger der kerk in de Eerste Kamer was en verder uit zeven leden, die door den groothertog benoemd werden en waaronder een lid van de theologische faculteit uit Heidelberg moest zijn, en eindelijk uit vier en twintig geestelijken en een even groot aantal niet-geestelijken, waarvan de eersten door de geestelijken in de diocesaan-synoden, de laatsten door kiezers, die de ouderlingen daartoe uit hun midden hadden benoemd, werden gekozen. De leden van den Oberkirchenrat, die uit zeven personen, vier niet-geestelijken en drie geestelijken bestond, werden

door den groothertog benoemd. Dit college beheerde het kerkegoed, dat onder het gemeenschappelijk toezicht van staat en kerk stond. Deze Oberkirchenrat was ondergeschikt aan den landsheer als opperbisschop.

Volgens deze door den staat vastgestelde kerkorde van 1861 was de geloofsbelijdenis, zooals deze bij de unie was vastgesteld, de belijdenis der landskerk. Volgens haar had de evangelische groothertog als landsbisschop het opperbestuur (Kirchenregiment) der kerk, dat aan de evangelische vorsten van Duitschland van ouds toekomt. De „Oberkirchenrat” wordt door hem benoemd en staat onmiddellijk onder hem.

Aan het voorbeeld van Baden sloot zich tamelijk nauw de kerkorde van Hessen aan. De nieuwere organisatie der landskerk dateerde van 6 Januari 1874. Zij omvatte de gezamenlijke luthersche, gereformeerde en geünieerde gemeenten van het land, zonder te kort te doen aan de belijdenissen dier verschillende gemeenten. De „evangelische” landsvorst had het hoogste kerkbestuur in handen. Voor inwendige kerkelijke aangelegenheden stond het „Oberkonsistorium” onmiddellijk onder hem; voor zaken van administratieven aard onder het ministerie. De geestelijken, die lid waren van dat consistorie, waren tevens superintendenten in de drie provincies van het groothertogdom.

Ook in Brunswijk, waar de landskerk luthersch was, was het opperkerkbestuur in handen van den landsvorst, met medewerking van het hertogelijk consistorie. Dit consistorie was onmiddellijk onderworpen aan den landsheer. Dit laatste bestond uit een voorzitter, die geen geestelijke mocht zijn, een vice-voorzitter, die dit wél moest zijn en drie leden, die ook geen geestelijken waren. Aan den vice-voorzitter als den eenigen geestelijke in dit college was uitsluitend het adviseeren over zuiver geestelijke aangelegenheden opgedragen. Onder het consistorie stonden, verdeeld over de zes landsdistricten, Wolfenbüttel, Brunswijk, Helmstad, Gandersheim en Holzminden, zes algemeene superintendenten en onder dezen weder drie en dertig superintendenten. Er bestond derhalve een groot aantal kerkelijke regeeringsorganen. In 1851 werd door de vorming van kerkelijke besturen de grond gelegd voor eene kerkelijke vertegenwoordiging; in 1871 kwam de landssynode tot stand, die uit veertien geestelijken en achttien niet-geestelijken bestond. De hertog benoemde een viertal harer leden. Om de vier jaren kwam zij samen; hare toestemming was noodig voor kerkelijke wetten, die betrekking hadden op den eeredienst, het onderwijs, de tucht en de inrichting der kerk, maar geene wetten hadden kracht, tenzij zij het contraseign hadden van één der leden van het staatsministerie; om de twee jaren vergaderde de synode voor de inspectie. Ook om de twee jaren kwamen de predikanten in eene synode bijeen. Zij werden, behalve in de stad Brunswijk en enkele andere plaatsen, door den landsheer benoemd.

De evangelische kerk was in Brunswijk de heerschende kerk. Haar alleen werd geld door den staat verschaft.

In Anhalt was de evangelisch-geünieerde kerk de landskerk en de opperbisschop des lands de landsvorst. Echter bestuurde het hertogelijk consistorie den evangelischen, den lutherschen en gereformeedeneere dienst. Het consistorie was eenerzijds, als orgaan van den evangelischen landsheer, de vertegenwoordiger van de landskerk in rechtsvragen omtrent eigendom en in zooverre onmiddellijk aan hem onderworpen, anderzijds het orgaan van het staatsgezag tot uitoefening van zijn recht van toezicht over de kerk — en als zoodanig geplaatst onder het staatsministerie. In 1865 kwam dit tot stand. Bij hertogelijk decreet van 1875 kreeg de landskerk een presbyteriale inrichting; bij een decreet van 1878 eene synodale. Het geheele hertogdom was in vier superintendent-districten en één proostdij-district verdeeld, namelijk Dessau, Ballenstad, Köthen, Bernburg en Zerbst.

Het minst zelfstandig was de landskerk in Mecklenburg. In Mecklenburg-Schwerin bestuurde de landsvorst als opperbisschop de luthersche landskerk. Sinds 1848 deed hij dit door middel van een Oberkirchenrat, die uit vier leden bestond, twee juristen en twee theologen. De landsvorst oefende, door het ministerie van het onderwijs, het jus circa sacra uit. Eene eigen vertegenwoordiging had de kerk aldaar bijna niet. Zij bezat geen presbyteriale noch synodale inrichtingen; de landsheer benoemde de geestelijken. Alleen hadden de landsstenden, die uit de vertegenwoordigers van het groot grondbezit en de steden bestonden, zekere synodale rechten. De kerkelijke rechtspraak had het consistorie te Rostock, dat uit twee rechtsgeleerden en twee theologen was samengesteld. Dit consistorie besliste over kwesties van leer en ceremonies, en over tuchtzaken. Bovendien was er nog een college van appel te Rostock, dat bestond uit zeven leden, vier rechtsgeleerden en drie godgeleerden. De kerk bezat zes superintendents, wier standplaatsen waren: Doberau, Güstrow, Mulchin, Parchom, Schwerin en Wismar. Deze superintendents waren onderverdeeld in zeven en dertig proosdijen, elk met een proost aan het hoofd. De predikanten van iedere proosdij hielden jaarlijks twee samenkomsten. In Mecklenburg-Strelitz bestond sinds 1848 een consistorie, waardoor de landsvorst zijn bestuur over de kerk uitoefende. Het jus circa sacra had de regeering van het land. In eerste instantie sprak het consistorie in Neustrelitz recht, in appèl het college te Rostock. Mecklenburg-Strelitz had slechts één superintendent, onder wien zes proosten en de proost te Ratzeburg stonden.

In de Thüringsche staten was de verbintenis tusschen staat en kerk nog inniger. In de hertogdommen Coburg en Gotha werden omstreeks 1858 de toen bestaande consistories opgeheven en het opperbestuur over de evangelische kerk weder aan het staatsministerie overgedragen. De algemeene evangelische superintendent

zou dan voortaan ook lid daarvan zijn. Eerst in 1902 en 1903 werden bij ministerieele beschikkingen kerkelijke gemeenteraden in het leven geroepen. Een eigenlijke zelfstandige inrichting miste echter de evangelische kerk in die hertogdommen voortdurend. In Saksen-Meiningen werd het opperkerkbestuur door den landsheer, door middel van de ministriele afdeeling voor kerk- en schoolzaken, uitgeoefend. Sinds 1876 had de evangelische kerk aldaar eene synodale inrichting. In Saksen-Altenburg daarentegen deed de hertog zijne bisschoppelijke rechten onmiddellijk als staatshoofd gelden. De synode diende daarbij niet meer dan als adviseerend college.

In de vrije Hansesteden waren staat en kerk niet minder nauw aan een verbonden. In Hamburg was de kerkelijke organisatie tot 1860 zoozeer in de politieke opgegaan, dat de stad ook burgerlijk-gemeentelijk in vijf kerspelen was verdeeld en de organen van de kerspelen tevens de vertegenwoordigers der burgerlijke gemeente waren. Het opperbestuur van de kerk was toevertrouwd aan den gemeenteraad, welks leden den eed op de luthersche confessie moesten afleggen. Sinds 1860 werd de band eenigszins lossen. De latere regeling dateerde van 1896, waarbij de gemeente het oppertoezicht en beschermingsrecht over de kerk behield. De evangelisch-luthersche leden van den gemeenteraad hadden het recht van bekrachtiging van de synodale besluiten; van de predikantskeuze; van benoeming van twee leden van den kerkeraad, die tevens voorzitters zijn; van zitting nemen in de kerkelijke besturen; van het doen van eene keuze van den senior uit de vijf „Hauptpastoren”. Het lichaam dat het bestuur en het toezicht over de kerkelijke gemeente had, was de kerkeraad, die bestond uit twee leden van den gemeenteraad, den senior uit de vijf „Hauptpastoren”, twee geestelijken en vier niet-geestelijken, die door de synode waren gekozen. De synode had het recht verbindende kerkelijke verordeningen en wetten uit te vaardigen, die echter de bekrachtiging behoeften van de evangelisch-luthersche leden van den gemeenteraad. De band tusschen staat en kerk was in Hamburg zeer nauw.

Ook in Bremen was dit het geval. De senaat, in wiens handen met de burgerschap de regeering van den kleinen, zelfstandigen staat Bremen beruste, bezat ook daàr het oppertoezicht over het kerk- en schoolwezen. Maar practisch hadden de gemeenten eene groote mate van zelfstandigheid. De landskerk van Bremen miste echter een synodale organisatie. Op conferenties van de duitsche evangelische kerkbesturen werd zij steeds vertegenwoordigd door een van de drie leden van de commissie uit den senaat voor de kerkelijke aangelegenheden. Hieruit blijkt dat de vertegenwoordiging der kerk altijd nog met die van de regeering samenviel.

De verhouding tusschen staat en kerk in Lubeck was in hoofdzaak aan die in Bremen gelijk.

De eenige duitsche staat, waar geen kerkelijk bestuur van den landsheer bestond, was Elsass-Lotharingen. De positie van de beide

protestantsche kerken aldaar — de luthersche en de gereformeerde — berustte nog hoofdzakelijk op de organieke artikelen van Napoleon van 1802. Vandaar had de evangelische kerk aldaar een geheel anderen staatsrechterlijken grondslag als in de overige deutsche staten. Zij was niet een instituut door den landsheer, krachtens het hem toekomende jus reformandi, in het leven geroepen, maar een „société des fidèles”, een godsdienstig genootschap van publiek-rechterlijk karakter, doch tevens met recht van zelfbestuur en zelfregeering. Wèl was daarmede een uitgebreid oppertoezicht van den staat verbonden, krachtens hetwelk hem het recht van afvaardiging van commissarissen op de kerkelijke vergaderingen, dat van bekrachtiging der predikantskeuzen en dat van benoeming van enkele leden der kerkelijke bestuurslichamen toekwam. Bovendien kende de deutsche regeering zich het recht toe te beslissen bij vragen, die rezen omtrent de bestuursinrichting der „cultes reconnus”. Maar dit alles neemt niet weg, dat het uitgangspunt van de verhouding tusschen staat en kerk in Elsass-Lotharingen was en bleef, dat de gemeenten elk voor zich hare kerkelijke inrichting kozen of maakten.

Op den ondersten trap daarvan stond de gemeente, die haar eigen kerkeraad koos. Meerdere gemeenten vormden het gebied van een consistorie, dat was samengesteld uit geestelijken en vertegenwoordigers der gemeente, door haar gekozen. Het koos zijn voorzitter uit de tot dat gebied behoorende predikanten. Op hun beurt waren verschillende consistories weder vereenigd tot een inspectie, die uit een gelijk aantal predikanten en niet-geestelijken bestond. Deze laatsten werden uit den kerkeraad gekozen. Aan het hoofd der inspectie stond de geestelijke inspecteur, wiens werk ongeveer was als dat van den superintendent. De hoogste vertegenwoordiging der kerk was het uit de verschillende inspecties gekozen : opperconsistorie. In dit college zat ook een regeeringsvertegenwoordiger. Het bestond uit 25 leden. Het dagelijksch bestuur berustte bij het zoogenaamde „Directorium”, bestaande uit 5 leden, waarvan er drie door de regeering werden aangewezen. Men ziet hoe los hier bij uitzondering de band tusschen den staat en de evangelische kerk was.

Uit dit overzicht blijkt dat op een enkele uitzondering na in al deze staten de band tusschen staat en kerk zeer nauw was gebleven. Het absolute politierecht mocht verdwenen zijn, zelfs mocht de kerk verschullende inwendige aangelegenheden zelfstandig kunnen regelen, feitelijk bleef het hoogste kerkelijk gezag in handen van de overheid. Van karakter mocht dit gezag zijn veranderd ; de landsheer mocht noch als praecipium membrum ecclesiae noch als custos utriusque tabulae dit gezag uitoerenen, eigenlijk was hij nog de kerkvorst van vroeger tijden, al werd zijn positie door andere staatsrechterlijke gedachten beheerscht en al was zijn invloed verminderd.

Het sprekendst voorbeeld daarvan leverde Pruisen. Wij moeten

daarbij de betrekking tusschen staat en kerk in 't algemeen onderscheiden van die van den landsheer tot de evangelische kerk in het bijzonder. Wat de eerste aangaat, stond het beginsel van de souvereiniteit van den staat tegenover de kerk op den voorgrond. De eerste bepaalde de grenzen tusschen beider gebied en waakte tegen overschrijding. De kerken waren binnen de door den staat getrokken grenzen geheel zelfstandige corporaties, waarover deze laatste noch bestuur noch jus in sacra uitoefende. De geestelijken waren geen staatsambtenaren. Slechts voor zoover zij werkzaamheden waarnamen, waartoe zij door den staat zijn aangewezen, zooals de inspectie over scholen, traden zij als zoodanig op. Eigenaardig echter werden de leden van de evangelische consistories en die van den opperkerkeraad, hoewel deze colleges eigenlijk geen staatslichamen meer waren, toch als staatsambtenaren beschouwd. Maar overigens werd alles wat de kerk deed en was, geacht van zuiver kerkelijken aard te zijn.

Maar dit neemt niet weg, dat de staat over de beide publiek-rechterlijk-erkende kerkgenootschappen het jus inspiciendi en het jus advocatiae uitoefende. Zij genoten van de staatsbescherming, maar moesten zich ook onderwerpen aan het staatstoezicht. De vorm, waarin de kerkelijke wetten rechtsgeldigheid verkregen en tot stand kwamen, was verschillend voor de roomsche en evangelische kerken. Kerkelijke wetten, die uitgaven uit de schatkist ten gevolge hadden, moesten zelfs door eene wet worden bekrachtigd en hadden dus de aanneming in de beide huizen van den landdag noodig. En voordat eene wet den landsheer, als opperbisschop der evangelisch kerk, werd voorgelegd, moest zij door deze laatste aan het staatsministerie worden aangeboden, opdat dit verklare dat er van staatswege tegen de aanneming geene bezwaren bestaan.

Wat de keuze van kerkelijke ambtsdragers aangaat, was de roomsche kerk in Pruisen zoo goed als geheel vrij. Alleen oefende de staat nog eenigen invloed uit op de verkiezing der bisschoppen door de domkapittels, in zooverre deze zijne bekrachtiging behoefde. In de evangelische kerk benoemde de landsheer, op voordracht van de betrokken kerkelijke en met medewerking van de staatslichamen de leden van de consistories en de superintendenten.

De staat had zijnerzijds de verplichting aanvaard tot het in stand houden van theologische faculteiten aan de staatsuniversiteiten. Deze waren naar de verschillende confessies der geprivilegeerde kerken gescheiden. Natuurlijk was den staat daarmede een grooten invloed op de vorming der geestelijken gegeven. Want deze benoemde de hoogleeraren, al werden de hoogste kerkelijke lichamen vóór de benoeming gehoord. De theologische faculteiten mochten vertegenwoordigers naar de synoden zenden, waardoor de staat mede invloed in deze vergaderingen bezat. Universiteitsdwang bestond voor theologen op dit oogenblik van staatswege niet. De evangelische kerk verplichtte evenwel hare zonen daartoe.

Eindelijk waren de financieele betrekkingen tusschen staat en kerk zeer nauw. De erkende kerken hadden het recht belasting van hare leden te heffen, die langs den weg der administratie kon worden geïnd. Zelf was de kerk in bepaalde gevallen van het betalen van belasting vrijgesteld. Ook droeg de staat de kosten der besturende kerkelijke colleges en werden voor de kerkelijke behoeften extra-bijdragen uitgekeerd. Tegenover deze baten, die de staat aan de kerken verschafte, kende hij zich de contrôle toe over het beheer van het kerkegoed. Bovendien moesten de besluiten der kerkelijke gemeenten om belasting te heffen, door de overheid worden bekrachtigd. Voorts had de staat ook een deel van het kerkegoed, dat bij de secularisatie van kerken en kloosters verbeurd verklaard was, onder zijn beheer genomen, onder de verplichting van het onderhoud van kerken, scholen en liefdadigheidsinstellingen. Op al deze wijzen grepen staat en kerk in Pruisen sterk in elkander in.

Maar het duidelijkst komt dit uit, wanneer wij acht geven op de beteekenis, die de kerkregeering van den landsheer daar bleef hebben. Deze was er zelfs van dien aard, dat men de evangelische kerk in Pruisen vrijwel een staatskerk kon noemen. De koning met den Oberkirchenrat hadden haar als het ware geheel in hun hand. Den landdag kwam alleen het recht toe om de middelen voor de besturende kerkelijke lichamen toe te staan. Zelfs critiek op de Oberkirchenrat was daàr uitgesloten. Alleen in zaken van kerkelijke wetgeving was de landsheer aan de toestemming van de hoogste synodale lichamen gebonden. Slechts voor enkele bestuurs- en rechtszaken nemen afgevaardigden der synoden aan de regeering van den landsheer deel. Uit dit alles bleek hoe gering de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der evangelische kerk in Pruisen waren.

Het ligt dan ook in de reden dat de bestaande verhouding tusschen staat en kerk, zooals die in Pruisen en nog altijd in hoofdzaak in bijna alle duitsche staten bestond, steeds minder voldeed. Onder de evangelischen waren velen niet tevreden; onder de meer geavanceerd liberalen werd bij toeneming meerdere losmaking begeerd. Maar het waren vooral de roomsch-catholieken, die hoe langer zoo meer in verzet kwamen tegen de gebondenheid der kerk en in het krijt traden voor hare onafhankelijkheid.

Ook de verhouding van den staat tot haar was tot heden in de onderscheiden staten van Duitschland verschillend geweest, al bezat zij over het algemeen meerder vrijheid dan de evangelische kerk.

In Beieren waren nog langen tijd alle algemeene kerkelijke verordeningen, die betrekking hadden op het dogma, den cultus, de bestuursinrichting, de positie en de bevoegdheden van de leden der kerk aan het placet onderworpen. Zij mochten door de kerkelijke organen niet worden gepubliceerd en uitgevoerd, voordat zij aan de overheid waren voorgelegd en door deze waren goedgekeurd. Daar-

entegen werd in Saksen alleen de mededeeling daarvan aan haar vóór de afkondiging en in Wurtemberg ¹⁾, Baden ²⁾ en Hessen ³⁾ die mededeeling tegelijk met de afkondiging vereischt. De goedkeuring was vóór de afkondiging alleen noodig, wanneer de verordening aangelegenheden betrof, waarbij de staat was geïnteresseerd als : onderwijs- en huwelijkszaken, openbare viering van Zonden feestdagen, bedevaarten en dergelijke. In Pruisen werd later het placet geheel opgeheven.

De roomsche kerk had het recht van vrije uitoefening van den godsdienst in daarvoor bestemde gebouwen. Speciale vergunning was noodig voor de uitoefening daarvan op den openbaren weg, alsmede voor het houden van openbare processies en bedevaarten, en het plaatsen van crucifixen, heiligenbeelden en gedenkzuilen. Behalve in Beieren was de kerk ook vrij in de regeling harer feestdagen. Wat den eigenlijken kerkdienst aangaat, was men in de roomsche zoowel als in de evangelische kerk in Pruisen, Beieren en Saksen verplicht, op verlangen der overheid, bepaalde bid- en dankstonen te houden en voor de overheid, inzonderheid voor den landsheer, te bidden. Ook moest de regeering worden gekend in de vestiging en verandering van parochies en kon zij deze weigeren, wanneer het getal der leden haar te klein voorkwam of de materiele middelen tot instandhouding haar ontoereikend schenen. Als regel moest iedere pastoorsplaats binnen een jaar worden vervuld.

Gelijk van de predikanten zoo werd ook van de geestelijken der roomsche kerk bij hunne aanstelling een eed geëischt ⁴⁾. In Saksen, Baden en Hessen moesten allen een eed van trouw en gehoorzaamheid, benevens dien op de wetten van het land afleggen ; in Pruisen legde men deze eeden alleen den bisschoppen en den intermediären bestuurders der bisdommen op ; in Beieren omgekeerd alleen den pastoors en hun, die in het genot eener prove waren. Dààr vroeg men van de bisschoppen alleen den eed van trouw en gehoorzaamheid.

Niemand werd als geestelijke toegelaten, tenzij hij het burgerrecht bezat. Bovendien kende de overheid zich het recht toe een geestelijke te verhinderen zijn ambt te vervullen in geval zij op bepaalde gronden van oordeel was, dat hij de wetten van den staat overtreden of ook de openbare orde verstoren zou. In Pruisen, Hessen, Baden en Wurtemberg was ook een benoeming van zelf

¹⁾ Volgens de wet v. 30 Jan. 1862.

²⁾ Volgens de wet v. 9 Oct. 1860.

³⁾ Volgens de wet v. 23 April 1875.

⁴⁾ In Beieren, Saksen, Wurtemberg, Baden en Hessen legden de predikanten alleen den staatseed af : in Pruisen werd deze echter alleen verlangd van de organen der kerkregeering en de generaalsuperintendenten. De superintendenten en de predikanten zwoeren dààr alleen den eed van getrouwheid en gehoorzaamheid aan den landheer en den eed van getrouwe ambtsvervulling.

nietig, als de geestelijke wegens een onteerende handeling was gestraft geweest of daaromtrent een onderzoek gaande was; in Saksen onttrok de staat hem in zulk een geval zijne bescherming en inkomsten.

In deze verhouding tusschen den staat en de roomsche kerk in Duitschland is echter na den oorlog van 1870 groote verandering gekomen, ja een ware storm stak toen tusschen deze beide grootmachten op.

Sinds de afscheiding van Oostenrijk gevoelden de in de minderheid zijnde roomschen zich in het duitsche rijk, onder leiding van het protestantsche Pruisen en onder de heerschappij van het protestantsche huis Hohenzollern, minder veilig. Onder de leiding van Dr. Windthorst (1812—1891) bond toen de zoogenaamde centumpartij, met onverzettelijheid den strijd aan voor de rechten der roomsche kerk tegenover den modernen staat. Zij begon de opname in de rijkswet te vragen van de artikelen 15—18 uit de pruisische staatsregeling van 31 Januari 1850, die de zelfstandigheid der kerken eischten en haar het recht gaven om haar eigen zaken naar eigen goedvinden te regelen, behoudens, wat de bekendmaking van kerkelijke verordeningen betreft, hare onderworpenheid aan de bepalingen, waaraan alle openbare aankondigingen onderworpen zijn. Ook trachtte zij in den rijksdag het jeugdige duitsche rijk te mengen in de italiaansche twisten tusschen koninkrijk en curie, en het pogingen in het werk te doen stellen tot herstel van de wereldlijke macht van den paus. Maar zoo-wel deze poging als die om de kerk geheel en al te onttrekken aan den invloed van den staat, leed schipbreuk. Begon echter de strijd tusschen beide grootmachten zich door een en ander toe te spitsen, dit geschiedde in nog grootere mate, toen de duitsche bisschoppen de kerkelijke straffen gingen toepassen op geestelijken, die zich niet onderwierpen aan de *constitutio dogmatica de ecclesia Christi „Pastor aeternus”* van 18 Juli 1870. Toen kwam de staat voor de vraag of hij, van wien bijna al die mannen, onder toestemming der kerk, hun ambt ontvangen hadden, zich daarbij rustig zou nederleggen en aldus van zijn hoogheidsrecht over de kerk afstand zou doen. In Beieren bond de liberale minister van eeredienst Dr. von Lutz (1826—1890) den strijd aan; hij handhaafde degenen die de onfeilbaarheid niet aannamen, in hunne ambten.

In dien strijd deed hij een beroep op Bismarck en diens steun. Deze zelf van de noodzakelijkheid hiervan overtuigd, kwam hem ter hulp. Hij begon in Pruisen met de opheffing van de catholieke afdeeling van het ministerie van eeredienst den 8en Juli 1871; er kwam ééne afdeeling voor de beveiliging van de rechten van den staat tegen alle kerken. Op voorstel van den beierschen vertegenwoordiger in den Bondsraad, werd daarna door Bismarck in den rijksdag een wetsontwerp verdedigd, dat bepalingen bevatte tegen de priesters, die de openbare rust in gevaar brachten door

hunne van den kansel uitgesproken staatkundige beschouwingen ¹⁾. Den 28en November 1871 werd dit ontwerp „de Kanselparagraaph” genoemd, met 179 tegen 108 stemmen aangenomen.

Nadat in 1872 eerst een wet op het schooltoezicht was aangenomen, waardoor de in Pruisen bestaande invloed van de geestelijken op het onderwijs tot zeer kleine verhoudingen was teruggebracht, en daarop een zeer strenge rijkswet tegen de Jezueïten was gevolgd, waardoor vreemdelingen, die tot die orde behoorden, uit het land werden gezet, en Duitschers onder politietoezicht werden geplaatst, terwijl alle gestichten, door Jezueïten beheerd, binnen zes maanden moesten worden gesloten, kwamen in 1873 de zoo vermaarde Meiwetten, die den Kulturkampf tot ongekende scherpte opvoerden, tot stand.

Adalbert Falk (1827—1900) diende als minister van eeredienst aan het einde van 1872 één ontwerp en in het begin van 1873 nog drie ontwerpen in, die de bedoeling hadden het gebied van den staat ten koste van dat der kerk uit te breiden. Het eerste ontwerp bepaalde dat geestelijken aan leden der kerk slechts zulke straffen mochten opleggen, die tot het zuiver godsdienstig gebied behooren en bestaan in het onthouden van kerkelijke rechten. Het is de kerk verboden straffen op te leggen wegens daden, waartoe de staat verplicht. Het tweede ontwerp hield in dat alleen Duitsche staatsburgers, die het eindexamen aan een Duitsch gymnasium afgelegd, drie jaren aan een Duitsche universiteit gestudeerd en een afzonderlijk, zogenoemd „Kulturexamen” in geschiedenis, wijsbegeerte, Duitsche letterkunde en classieke talen afgelegd hadden, toegelaten zouden worden tot het bekleeden van een geestelijk ambt. Een kerkelijk seminarie kan alleen dan, in plaats van een universiteit, worden bezocht, wanneer de minister van eeredienst het als daarmede gelijkwaardig erkent. Alle kerkelijke inrichtingen tot vooropleiding van geestelijken (seminaries voor knapen, studenten en predikers en konvikten) staan onder staatstoezicht. De geestelijke oversten zijn verplicht de namen van hen, wien zij een geestelijk ambt willen opdragen, vooraf aan den opper-president hunner provincie bekend te maken; deze kan binnen dertig dagen tegen die benoeming in verzet komen, wanneer de betrokken persoon de vereischte vooropleiding mist of burgerlijke of staatsburgerlijke gronden tegen hem zijn aan te voeren. Geestelijke oversten, die dan toch iemand een ambt opdragen, worden gestraft met een geldboete van 200 tot 1000 thaler; zij, die zulk een ambt aanvaarden met een maximale geldboete van 100 thaler. Het derde ontwerp schreef voor dat voor een uittreding uit eene kerk eene uitdrukkelijke verklaring voor den rechter van de woonplaats van hem, die daartoe wilde overgaan,

¹⁾ De zoodanigen konden met gevangenis- of vestingstraf tot twee jaren worden gestraft. Door deze wet werd een nieuw artikel in het strafrechtboek (§ 1300) ingelascht.

noodzakelijk was. Afgifte van zulk eene verklaring bevrijdde terstond van alle kerkelijke lasten. Ten slotte diende het vierde ontwerp om te zorgen dat in Pruisen kerkelijke disciplinaire macht slechts door duitsche staatsburgers zou worden uitgeoefend. Daarmede werd die van organen uit Rome uitgesloten. Vrijheids- en vermogensstraffen zouden slechts geoorloofd zijn na behoorlijk verhoor van den beschuldigde; geldstraffen mochten niet hooger gaan dan het bedrag van een maand salaris. Bovendien moest van alle straffen boven de twintig thaler en boven veertien dagen vrijheidsberoving kennis gegeven worden aan den opperpresident; ditzelfde moest geschieden, wanneer iemand uit zijn ambt werd ontzet. Degeen die was veroordeeld kon wegens strijd met de wet in beroep komen bij den staat en wél bij het speciaal daarvoor opgerichte koninklijke gerechtshof voor kerkelijke zaken, hetwelk uit elf leden bestaan zou en tot welks bevoegdheid ook de veroordeeling van geestelijken behoorde, die aan de staatswetten ongehoorzaam waren.

Deze ontwerpen werden met enkele wijzigingen aangenomen, niettegenstaande het verzet niet alleen van roomsche zijde en het dringend verzoek van den opper-kerkeraad der evangelische kerk om ze op haar niet van toepassing te verklaren. Tot de wijzigingen behoorde o. a. dat voor het zoogenaamde „Kulturexamen” de kennis der classieken niet verplichtend werd gesteld. In zooverre werd echter de wet verscherpt dat de opperpresident zich zou kunnen verzetten tegen de benoeming van een bepaalden geestelijke. Den 15en Mei 1873 verschenen de wetten in het staatsblad. Naar de maand, waarin zij waren afgekondigd, werden zij Meiwetten genoemd.

Een hevige strijd ontbrandde nu tusschen Pruisen en de roomsche kerk, een strijd „Kulturkampf” genoemd, naar de woorden in het verkiezingsmanifest van de Fortschrittspartei van 23 Maart 1873 van de hand van Prof. Virchow: „Onze partij heeft het noodig geacht de regeering te steunen in een strijd, die met iederen dag meer het karakter van een grooten „Kulturkampf” der menschheid aanneemt. Tal van geestelijken kwamen in verzet; straffen van geldboeten, gevangenis en ontzetting uit hunne ambten volgden. Daarop kwam een nieuwe wet van 4 Mei 1874 de pruisische landspolitie machtigen, wettig afgezette priesters, die voortgingen hun ambt waar te nemen, uit hun woonplaats te verwijderen en zelfs uit het land, dat is het rijksg gebied, te zetten. Ook werd aan de gemeente het recht toegekend, zelf een geestelijke te kiezen. Den 22en April 1875 bepaalde de zoogenaamde „Sperrgesetz”, dat het inkomen der geestelijken vanwege den pruisischen staat zou worden ingehouden, totdat de bisschoppen zich aan de wetten van den staat hadden onderworpen. Verder werden artikel 15 van de wet van 15 Mei 1873, hetwelk de kerken nog het recht gaf hare zaken zelfstandig te besturen, al moesten zij zich aan de staatswetten en het wettig geregeld staatstoezicht onderwerpen, en artikel 18 van dezelfde

wet dat het recht van den staat tot benoeming, bij bezetting van kerkelijke zetels, had opgeheven, ingetrokken. Datzelfde geschiedde met artikel 16, hetwelk het verkeer der kerkgenootschappen met hunne oversten en de publicatie van kerkelijke verordeningen had vrijgelaten. Binnen zes maanden werden alle orden, met uitzondering alleen van die, welke zich uitsluitend aan armenzorg wijdden, opgeheven; alleen hun, die zich aan het onderwijs van de jeugd wijdden, werd een langere tijd gelaten, opdat eerst de leerlingen elders konden worden ondergebracht. Een andere wet van hetzelfde jaar 1875 schreef voor dat de oud-catholieken overal waar zij een belangrijk aantal leden hadden, het recht op het medegebruik der kerken en op het medegenot van het kerkegoed bezaten. Ook werd bij wet het beheer over het kerkelijk vermogen aan commissies toevertrouwd, die door de kerkelijke gemeenten zelf gekozen waren. En eindelijk kwam in Pruisen de wet van 9 Maart 1874 en voor het Duitsche rijk de wet van 6 Februari 1875 alle hinderpalen van kerkelijke zijde tegen bekendmaking van geboorten, sterfgevallen en huwelijken uit den weg ruimen en deze aan staatslichamen opdragen. Daarmede werden dus ook het burgerlijk huwelijk en de burgerlijke stand ingevoerd.

Het spreekt van zelf dat de spanning en de strijd tusschen beide grootmachten steeds sterker en scherper werden. Eenerzijds werkten Baden en Hessen hiertoe mede door een zelfden weg als Pruisen te bewandelen, anderzijds de zoo goed als solidaire tegenstand der roomschen, die zich vooral hierin openbaarde dat zich zoo goed als geen plaatsvervangers voor de afgezette geestelijken lieten vinden. Daarbij kwam de toenemende ontevredenheid bij de rechtzinnige protestanten, niet alleen omdat ook de evangelische kerk de nadeeleu der Meiwetten ondervond, maar ook omdat de juichtonen, vooral opgaande uit de kringen der vrijdenkers en ongelooovigen, hen steeds meer beducht maakten voor den invloed van den modernen staat. Mede in de keizerlijke omgeving en bij den keizer zelf ontstond langzamerhand de vrees, dat men een verkeerden weg was ingeslagen. Bovendien begon men, ook zelfs Bismarck, te begrijpen, dat bij de sociale problemen, die naar voren kwamen, in het parlement de steun van groepen, die men door den Kulturkampf van zich had vervreemd, niet kon worden gemist. En zoo was dan voor de regeering in 1878 de dood van den onbuigzamen paus Pius IX en het optreden van den fijnen diplomaat, die, althans in den vorm buigzamer was dan zijn voorganger, Leo XIII, eene welkome gelegenheid om eene meer verzoenende staatkunde in zake de verhouding van staat en kerk in te leiden. Men zou naar Bismarck's woord wèl niet naar Canossa gaan, maar toch langzamerhand tusschen 1881 en 1886 grootendeels stuk voor stuk afbreken, wat in en ten behoeve van den Kulturkampf was opgebouwd. In zooverre heeft Bismarck in dien strijd de nederlaag geleden.

De kentering werd duidelijk zichtbaar toen minister Falk den

14en Juli 1879 aftrad en door den conservatieven von Puttkamer (1828—1900) werd opgevolgd. Bij de wet van 14 Juli 1880 werd de regeering gemachtigd de bepalingen van de Meiwetten betreffende de vóór-opleiding der geestelijken, den bisschoppelijken eed, en de weder-uitbetaling der subsidies, volgens de begrooting, aan de roomsche kerk, naar haar goedvinden al of niet toe te passen. Voortaan werden kleine overtredingen van de Meiwetten door de vingers gezien, terwijl tal van gemeenten weder met geordende zielszorgers werden bezet. De opvolger van von Puttkamer als minister van eeredienst, namelijk von Gossler (1838—1902) diende vier ontwerpen in om tot nog grooter vrede met de kerk te komen. De wet van 1882 veroorloofde de herbenoeming van afgezette bisschoppen en schafte het zoogenaamde Kulturexamen voor kandidaten in de theologie af, die aan de een of andere universiteit of een soortgelijk kerkelijk seminarie voorlezingen over wijsbegeerte, geschiedenis en duitsche letterkunde met ijver hadden gevolgd. De wet van het daarop volgend jaar 1883 ontsloeg de bisschoppen van den plicht ook geestelijken, die uit noodhulp dienst deden, aan te geven en stond den wettig aangestelden geestelijken toe in vacante parochies, bij wijze van noodhulp, ambtsdiensten te vervullen. De wet van 1886 schafte het Kulturexamen geheel af; stond den aanstaanden geestelijken de studie aan kerkelijke seminaries in plaats van aan hoogeschole toe (terwijl den minister het recht werd toegekend de daarvoor in aanmerking komende seminaries aan te wijzen); schafte het kerkelijk gerechts-hof met de staatkundige rechten, waarom het in 1873 was gevestigd, af; stond aan de orden voor ziekenzorg toe, ook weeshuizen, reddingshuizen en huishoudscholen op te richten, en liet eindelijk het lezen van stille missen en het toedienen van de laatste sacramenten onder alle omstandigheden vrij. De wet van 1887 vergunde ook aan de beschouwende orden weder den toegang in Pruisen, de noodhulp in de zielszorg, de beoefening der christelijke philanthropie en het onderwijs van meisjes; trok de wet op de kerkelijke straf- en tuchtmiddelen in; liet ook buitenlandsche studenten tot de kerkelijke seminaries toe, en bepaalde omtrent de verplichting tot aangifte, dat deze zich zou beperken tot voor definitief te benoemen pastoors en het verzet van den opperpresident tegen een pastoor gegrond moest zijn op bepaalde feiten van burgerlijken of staatsburgerlijken aard. Nog meer verkreeg Rome door de daarna van regeeringswege afgelegde verklaring, dat onder die feiten niet zou worden begrepen het optreden als politiek agitator of het bestrijden van gemengde huwelijken.

Met het verkregen resultaat was paus Leo XIII zóó tevreden, dat hij den 23en Mei 1887 officieel den Kulturkampf geëindigd verklaarde. In het consistorie sprak hij dien dag: „Geëindigd is, dank zij de hulp van God, een langdurige en moeitevolle taak; aan dien verbitterden strijd, die de kerk benadeelde en den pruisischen

staat geen voordeel bracht, is een einde gemaakt." Baden en Hessen volgden, het eerste in 1880, het laatste in 1887 en 1889 het door Pruisen gegeven voorbeeld.

Eindelijk werd den 6en Mei 1890 na Bismarck's val ook de wet van 4 Mei 1874, die de landspolitie het recht gaf afgezette priesters, die voortgingen hun ambt waar te nemen, uit het land te zetten, ingetrokken. De rijksdag had op voorstel van Windthorst reeds driemaal, in Januari 1882, in Juni 1884 en in Januari 1885 tot de afschaffing er van besloten, maar de regeering had aan dit besluit steeds geen uitvoering gegeven. Iets dergelijks geschiedde met de wet van 1872 tegen de Jezuiten. Nadat de Rijksdag enkele malen een voorstel van het centrum tot intrekking dier wet had aangenomen, zonder dat de regeering daaraan gevolg had gegeven, kwam graaf Bulow met het voorstel tot den Bondsraad om § 2 dier wet prijs te geven, welke de uitwijzing der Jezuiten uit bepaalde plaatsen toeliet. Den 8en Maart 1904 stemde de Bondsraad met 29 tegen 25 stemmen daarin toe, ondanks het protest dat daartegen van de gecombineerde evangelische hooge kerkelijke colleges was uitgegaan.

Zeër verschillend is dit einde van den Kulturkampf beoordeeld. Het is waar dat de kerk enkele offers moest blijven brengen. De roomsche afdeling van het ministerie van eeredienst bleef opgeheven; de plicht tot aangifte der definitief aangestelde geestelijken bleef bestaan, ook de kanselparagraaf, het verbod van jezuïetische nederzettingen in het rijk, de deelname der gemeenten aan het beheer van het kerkegoed, en ten slotte ook het verbod van knapenscholen uitgaande van monnikenorden. Maar daartegenover staat dat de kerk het hoofdpunt van den strijd, het verzet tegen den staat bij zijne inmenging in hare inwendige aangelegenheden, heeft gewonnen. In zooverre had Virchow gelijk, toen hij zeide dat Bismarck zijn uitspraak van 14 Mei 1872: „Naar Canossa gaan wij niet", later verloochend had.

Echter hadden het verloop en het einde van den strijd het voordeel, dat daarmede den machtigen modernen staat duidelijk bleek, dat hij naar het woord van Hobbes niet de Leviathan kon zijn, die alles verslond. Althans religie en kerk zouden daarbij zijn weg kruisen — en hem tot teruggaan dwingen. In zooverre ligt er in het resultaat van den Kulturkampf ook een voordeel voor de protestantsche kerken.

Hoewel sinds dezen Kulturkampf wrijvingen tusschen staat en kerk niet uitbleven, zoo was toch de onderlinge verhouding zeer veel verbeterd. In 1900 beproefde het Centrum in den duitschen rijksdag zelfs, het duitsche staatskerkrecht van rijkswege in een reeks van punten vast te leggen en te ontwikkelen. Het eerste van de twee deelen, waarin het ontwerp was verdeeld, behandelde de godsdienstvrijheid, waaronder het zoowel de volle persoonlijke gewetensvrijheid als de onbeperkte vrijheid van godsdienstoefening

verstaat. Het wilde deze beide voor alle burgers verzekerd zien. Ook wenschte het gelijkheid voor de wet van alle kerkgenootschappen, wanneer het recht op een godsdienstige opvoeding van de jeugd en de uittrede uit een bepaald kerkgenootschap werd geregeld. Die uittreedt, moest niet meer tot praestaties kunnen verplicht worden, die berusten op het persoonlijk lidmaatschap van het kerkgenootschap. In het tweede deel werd de vrijheid der kerkgenootschappen zelf behandeld en, met behoud van de publiekrechtelijk verzekerde organisatie der bestaande groote kerkgenootschappen, zoo veel mogelijk emancipatie der kerk van den staat beproefd. Het negeerde dus de kleinere secten en de godsdienstige kringen, die op privaatrechterlijken grondslag waren opgebouwd. Onder die emancipatie verstond het ontwerp ongehinderd verkeer met de hoofden der kerk; afschaffing van het placet; volkomen vrijheid van missie, en terzijdestelling van de vereischte goedkeuring van staat en gemeente voor de vestiging en werkzaamheid van godsdienstige genootschappen, gezelschappen en vereenigingen, uitgaande van de eene of andere erkende kerk; volledige vrijheid voor de erkende kerkgenootschappen om, zonder goedkeuring der overheid, gemeenten en geestelijke ambten in het leven te roepen of te veranderen, wanneer daarvoor geen aanspraak wordt gemaakt op rijkssteun; eindelijk ook volledige vrijheid in het oprichten van kloosters.

Had men tegen het eerste deel van dit ontwerp weinig bezwaar, anders stond het met het tweede. Vooral de evangelischen kwamen er tegen in verzet, dat door de opheffing van alle staatstoezicht op de kerken, hunne geheele kerkelijke organisatie zou worden bedreigd en hunne onderlinge strijd in elk statengebied zou worden aangewakkerd. Aan de roomschen werd verweten dat, terwijl paus Gregorius XVI in 1832 den eisch der gewetensvrijheid waanzin genoemd en de Syllabus van 1864 in de 15e stelling de vrijheid van godsdienstkeuze veroordeeld had, zij nu voor die vrijheid in het tolerantieverdrag opkwamen. De rijkskanselier von Bülow maakte zich van de zaak af door de verklaring dat het voorstel in strijd was met de rechten der bijzondere staten, tot wier bevoegdheid de kerkelijke en onderwijswetgeving behoorde, en de regeering daarom aan de beraadslaging geen deel zou nemen. De tegenstand tegen het tweede deel van het ontwerp bleek dan ook ten slotte zoo groot, dat het centrum zelf niet meer op een beslissing daaromtrent aandrong.

Maar, al moest dit ontwerp, wat het belangrijkste deel betreft, worden teruggenomen, toch vonden de roomschen meer en meer bondgenooten, waar het den strijd gold tegen het oude „Staatskirchentum“. Hier treden voor ons in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw van protestantsch-rechtzinnige zijde mannen als Stöcker en Hammerstein op, van wie vooral de eerste luide van zich heeft doen spreken. Volgens hem gaat de gedachte dat de wereldlijke

vorst als zoodanig heer der kerk is, lijnrecht in tegen de beginselen van het christendom. De kerk kan dan haar eigen leven niet leven, maar wordt naar het staatsbelang het medebrengt, geleid en geknecht. Wat in den tijd der reformatie nog zin had, namelijk de van de bisschoppen vrijgemaakte kerkelijke macht veilig te stellen in de handen der evangelische vorsten, heeft in onze dagen, vooral ook bij de verbrokkeling van het protestantisme, geen zin meer. Wel echter blijft de staat geroepen de kerk zedelijk en geldelijk te steunen. In plaats van het regiment van den landheer moet zijn patronaat komen te staan. Het placet van den minister van eeredienst op de kerkelijke wetten moet worden afgeschaft. Het bezetten van vacatures in de kerkbesturen moet aan de kerk zelf worden overgelaten, behoudens wellicht het recht der bekrachtiging door de overheid van de benoeming in de hoogste kerkelijke colleges. De belastingdwang, tot een bepaald percentage op de kerk gelegd, moet verdwijnen. En eindelijk dient de kerk over de benoeming van theologische professoren te worden gehoord.

In dien geest werkten deze protestanten aan het ideaal der roomschen mede, al gingen zij ongetwijfeld niet zoover als deze.

Men kan niet zeggen dat van liberale zijde bepaald geageerd werd ten gunste van verandering in de bestaande verhouding tusschen staat en kerk. De nationaal-liberalen wenschten „eene welwillende verstandhouding tusschen staat en kerk, met volledige handhaving van de onvervreemdbare rechten van den staat tegenover de kerk, inzonderheid op het gebied van het onderwijs en de huwelijks-wetgeving”. Men dacht echter in hunne kringen niet aan een principieele verandering van het bestaande. Ook het program der „Fortschrittlicher Volkspartei” stelde den eisch niet van scheiding van kerk en staat. Het wilde alleen: „Volledige gewetens- en godsdienstvrijheid. Gelijk recht voor alle godsdienstgebelijdenissen en godsdienstige genootschappen. Ter zijde stelling van de voorrechten, die door den staat aan de kerken geschonken zijn. Erkenning van de opperhoogheid van den staat. Geene inmenging der kerken in staatkundige aangelegenheden.” Alleen het erfurter program der sociaal-democratische arbeiderspartij sprak zich in artikel 6 beslist voor volledige scheiding uit, waar het den godsdienst verklaarde tot privaatzaak, afschaffing eischte van uitgaven uit de openbare kas voor kerkelijke of godsdienstige doeleinden, en de kerkelijke en godsdienstige genootschappen beschouwde als private vereenigingen, die hare aangelegenheden volkomen zelfstandig regelen.

Van vrijzinnige, niet politieke zijde echter, spande men zich, tegenover de betrekkelijke lauwheid der staatkundige partijen, steeds meer in op om de banden tusschen staat en kerk lossere te maken en een betere organisatie der evangelische kerk te verkrijgen. Eenzijds pleitte men daarvoor uit overweging, dat de godsdienst zelf wordt benadeeld en velen daarvan vervreemden, nu de staat nog immer aan bepaalde kerken zekere voorrechten verleent en de strijd op

politiek gebied dus een stuk kerkelijke politiek bevat ; anderzijds op grond van de verwachting, dat als de staat de kerk losliet eene organisatie zou kunnen worden in het leven geroepen, waarin voor rechtzinnigen zoowel als voor vrijzinnigen plaats is. Bepaalde vrije kerken wilden echter velen onder hen, ter vervanging van de landskerk, niet. Men vreesde daarvan al te groote versnippering van en concurrentie tusschen evangelische groepen, en eene verzwakking van het protestantisme tegenover de ééne roomsch-catholieke kerk. Bovendien deinsde men voor de groote practische moeilijkheden terug, waarvoor men met het oog op het eigendomsrecht van de kerkelijke goederen zou komen te staan. Daarom ijverde men van die zijde voor eene hervorming der oude landskerken in een „Undogmatischer Organismus der Kircherpflege und Verwaltung.“ Wat den staat betreft, deze moet zich voortaan onthouden van alle inmenging in zaken van kerkelijke wetgeving, opleiding van geestelijken, benoeming van kerkbestuurders en dergelijke. Ook wenschte men van dien kant dat de staat geen gelden meer voor den eeredienst zou beschikbaar stellen, omdat de onbillijkheid tegenover de dissenters, die niets ontvangen, niet langer kon en mocht gehandhaafd worden. En eindelijk lag de afschaffing van de kerkregering van den landsheer in hun lijn. De grondslag toch daarvan was door de verzekering der godsdienstvrijheid aan alle onderdanen weggenomen. Toen de landsheer de beslissing in handen had, welke godsdienst in zijn gebied zou worden toegelaten en de oude rechtsregel gold : „cuius regio, eius religio,“ had die kerkregering reden van bestaan. Want de godsdienst en de kerk, die de vorst koos, waren staatsinrichtingen tot opvoeding van het volk en stonden derhalve als zoodanig onder zijn leiding. Maar van het oogenblik dat alle godsdiensten en alle kerken werden toegelaten en de staat zich daarmee niet meer op een bepaald kerkelijk maar op een onbepaald paritetisch standpunt plaatste, was voor het zoogenaamd „landesherrliche Kirchenregiment“ naar deze opvatting geene plaats meer.

In tegenstelling hiermede hielden de meeste rechtzinnigen, die uiteraard niets van een kerkelijk „Undogmatischer Organismus“ wilden weten, met de duitsch-conservatieve partij vast aan de samenvoeging van troon en altaar. Deze laatste eischte het behoud en de versterking van de christelijke levensbeschouwing in het volk en in den staat, en noemde staat en kerk inrichtingen, door God in het leven geroepen, wier samenwerking de noodzakelijke voorwaarde is voor een gezond volksleven. En hoewel men van die zijde voor het goed recht der evangelische kerk pleitte om hare inwendige aangelegenheden zelfstandig te regelen, zoo dacht men er niet aan het kerkbestuur van den landsheer prijs te geven. Vooral tegenover de oplossing der evangelische kerk, die de vrijzinnigen begeeren, in een niet-leerstellig organisme, klampte zich de rechtzinnigheid te meer aan den bestaanden toestand vast.

Wanneer wij nu aan het einde dezer beschouwingen ons de vraag stellen, hoe vóór den grooten oorlog en de daarop gevolgde revolutie de verhouding in Duitschland tusschen staat en kerk was, dan luidt het antwoord, dat men aldaar tot een soort compromis was gekomen tusschen twee met elkander strijdende beginselen. Dientengevolge droeg het staatskerkrecht een onbestemd karakter en stond men voortdurend voor wrijvingen en moeilijkheden, die verzwaaard werden door de verschillende regelingen in de vijf en twintig duitsche bondsstaten en het Rijksgebied. Dit neemt echter niet weg dat er algemeene grondslagen waren gelegd voor de rechtspositie der kerken, die aan de verhouding tusschen deze en den staat ten goede kwamen.

Tot die grondbeginselen behoorden allereerst deze dat in het algemeen het recht van individueele gewetensvrijheid en het recht van vrijheid van godsdienstoefening, dat is het recht van vereeniging en vergadering tot godsdienstige doeleinden, verzekerd waren. Verder stonden staatsambten en bedieningen open voor allen ongeacht de kerk, waartoe men behoorde. In één woord : de kerk werd steeds meer beschouwd als een zelfstandig organisme, los van den staat, zoodat men deel kan uitmaken van dezen, zonder lid van een bepaalde kerkgemeenschap te zijn.

Toch moet men hierbij in het oog houden, dat al was het in de meeste verhoudingen, waarin iemand met het recht en den staat in aanraking kwam, onverschillig tot welken godsdienst hij behoorde, desniettemin de band van den staat met de beide groote christelijke kerken niet werd verbroken. Wèl was de dwang om tot een bepaald kerkgenootschap te behooren vervallen en waren ook de leden eener kerk niet langer aan de jurisdictie van hare overheid onderworpen, maar weggenomen was het publiekrechtelijk karakter der protestantsche en roomsch-catholieke kerk niet. Integendeel was dit in elk opzicht behouden. De staat verbond aan de opname in één dezer kerken door den doop zekere rechten en plichten. De kerkelijke territoriale indeelingen werden door den staat officieel erkend, zoodat de bewoners beschouwd werden als te staan onder de dààr aanwezige kerkelijke overheid. Het ambt in één dier kerken bekleed was een publiekrechtelijk ambt. De belijders eener evangelische of roomsche confessie vormden maar niet eene gewone vereeniging, die ontstaat door toetreding van leden, maar maakten deel uit van een verband, dat in een bepaalden staat door het publieke recht in het leven was geroepen en waarin men, door den doop opgenomen, bleef, totdat men uitdrukkelijk verklaarde er niet meer toe te willen behooren. Voor zoover eene kerk, zooals de roomsche, hare inrichting niet aan den staat, maar aan haar eigen kerkrecht had te danken, was deze door den staat publiekrechtelijk gewaarborgd. Het groote verschil met vroeger was eigenlijk hierin gelegen, dat er in de plaats van ééne kerk, die zich zoo goed als dekde met den staat, twee publiekrechtelijk opgebouwde kerken waren gekomen.

Zoo bleef het kerkelijk tucht- en strafrecht tegenover geestelijken, binnen de door de staatswet getrokken grenzen, publiekrechtelijk gewaarborgd. Het standpunt van het duitsche rijk werd te dezen opzichte in 't algemeen gekenschetst door de bepaling van § 16 van de badensche wet van 1860 : „Beschikkingen en vonnissen van de kerkelijke autoriteit tegen de vrijheid en het vermogen van iemand in strijd met zijn wil, kunnen alleen door het staatsgezag worden ten uitvoer gelegd, onder deze voorwaarde, dat zij daarvoor door het bevoegde staatsorgaan rijp zijn verklaard.” Het staatsrecht bepaalde verder welke straffen in het algemeen en binnen welke grenzen deze van staatwege konden worden voltrokken ; eischte het exequatur der staatsorganen en stelde bepaalde materiele vereischten hiervoor vast. Zoo verlangde het pruisische recht eene schriftelijk gedocumenteerde beslissing van den kerkelijken rechter, waaruit onder meer bleek dat behoorlijke proces-vormen in acht waren genomen.

Verder bleek hieruit de eigenaardige betrekking, die tusschen staat en kerk was blijven bestaan, dat de staat de grenzen der kerkelijke gebieden bepaalde. Naar gelang van de plaatselijk ruimere of engere groep van personen werden zij, die tot eene parochie behoorden, tot eene gemeente door den staat vereenigd, of werden degenen, die tot een bepaalde kerk in een ruimer verband — als districten provinciale verbanden — behoorden tot een zoodanige, belasting betalende groep verbonden. Zelfs werd de mogelijkheid geopend om de leden van de landskerk door een hoofdelijken omslag eene belasting voor de landskerk als zoodanig te doen opbrengen. Deze laatste belasting werd in verschillende duitsche staten deels algemeen voor de beide groote kerken deels slechts voor de protestantsche kerk geheven.

De leiding der kerkelijke gemeenten stond onder staatstoezicht. In Pruisen geschiedde dit door kerkelijke en staatkundige organen nevens of met elkander, terwijl bij meningsverschil de eindbeslissing aan laatstgenoemde bleef. In gemeen overleg werden de begrootingen der gemeenten opgemaakt en reglementen op het beheer samengesteld. Daarentegen had het beiersche staatskerkrecht, onder den invloed van eene oudere opvatting, de kerkelijke gemeenten geplaatst onder een staatscontrôle, zooals die bij de burgerlijke gemeenten bestond, zoodat aan eerstgenoemden geenerlei zelfstandigheid, met betrekking tot het toezicht, was gelaten. Doch dit verschil op zijne plaats latende, was de staatscontrôle van zelf sprekend, waar aan de kerkelijke gemeenten publiekrechtelijk was gegund een omslag te heffen en deze van wege den staat werd geïnd.

Grootere verbanden dan die der parochiale gemeente kwamen bij de roomsche kerk, althans in Pruisen, volgens de regeling der bisschoppen, tot stand, maar hadden de toestemming der gemeenten en de goedkeuring der staatsorganen noodig. Meerdere kerkelijke

gemeenten van één plaats of van aan elkander grenzende plaatsen konden dan, in zulk een verband, een omslag heffen. Echter liet de pruisische wet van 29 Mei 1905 toe, dat ten behoeve van kerkelijke hulpfondsen voor nieuw op te richten roomsche gemeenten de roomschen eener bepaalde diocese met een omslag werden bezwaard, zonder dat daarvoor eene speciale vertegenwoordiging of een verband was verkregen. Ook kon ten behoeve van arme gemeenten of voor kerkbouw in eigen of vreemde diocese door den bisschop, hoewel alleen onder goedkeuring van den opperpresident, een diocesaanfonds worden opgericht met een verplichten hoofdelijken omslag.

De verhouding van staat en kerk, met betrekking tot den kerkelijken omslag, was dus in het algemeen deze, dat de staat aan de leden eener kerk niet overliet of en hoe zij de middelen voor hun eeredienst wilden opbrengen, maar aan die der beide kerken de verplichting oplegde om door omslagen, die hij gelijk andere omslagen door dwangmiddelen laat innen, voor haar onderhoud en verdere ontwikkeling te zorgen. Hij gebruikte hiertoe het middel van de verplichte indiening eener begroting. Wie tot één dezer kerken behoorde werd door den staat gedwongen tot betaling; men kon zich daaraan alleen onttrekken door uit de kerk te treden.

Uit dit alles zien wij, dat staat en kerk vóór den oorlog in Duitschland nog op merkwaardige wijze met elkander vermengd waren. Het verwondert dan ook niet, dat daaruit telkens wrijvingen en moeilijkheden ontstonden. Want de toepassing van het kerkrecht door publiekrechtelijken dwang en de vorming der kerken tot publiekrechtelijke lichamen, hadden ten gevolge dat de staat, onafhankelijk van het algemeene toezicht dat hem krachtens zijn hoogheidsrecht over de kerken toekwam, positief in het recht en het leven der kerken ingreep, en dat hij bij alle daden van het kerkelijk bestuur en van jurisdictie, die niet beperkt bleven tot het gebied der kerk, met de kerkelijke organen moest samenwerken. Over en weer veroorzaakte dit dikwijls groote moeilijkheden. Toch mag niet worden vergeten, dat de kerken daaraan een machtspositie naar buiten te danken hadden, die zij niet gaarne prijs gaven en dat anderzijds de staat van zijn kant in de onder zijn invloed staande kerken een steun voor zijn werkzaamheid vond. Bovendien rustte die nauwe betrekking in Duitschland op de eigenaardige historie der reformatie. Deze was niet zoozeer ontstaan uit eene over het geheele land zich uitbreidende volksbeweging, maar was vooral het werk der landsheeren geweest. Daardoor waren de politieke grenzen der verschillende landstreken confessioneele geworden. De godsdienstige partijen leefden dientengevolge op bepaalde gebieden nevens elkander. In elk daarvan handhaafde de overheid de eenheid van leer. De groote tegenstelling daarbij waren de roomschen en de evangelische staten. Maar in elk van deze werd tot versterking

van de landskerk dan ook de band met de overheid zorgvuldig bewaard.

Maar zoowel in de roomsche als in de protestantsche kringen kwamen op het einde der 19e en het begin der 20e eeuw steeds sterker stroomingen naar voren, die de kerk meer vrijheid wenschten te geven. Eer dan men zou hebben kunnen vermoeden, is aan dat streven tegemoet gekomen, maar op eene wijze, die zelfs aan vele vrienden van de vrijheid niet welgevallig is geweest. Wij hebben hier de scheiding tusschen staat en kerk op het oog, die de regeering van het duitsche rijk na den verloren grooten oorlog en de daarop gevolgde revolutie heeft doorgevoerd. Of, laat ons liever zeggen: heeft gedecreteerd. Want de doorvoering, hoewel met ernst gewild, stuit nog voortdurend op allerlei moeilijkheden, die in de verschillende deelen van het rijk grootendeels nog onopgelost zijn.

De staatkundige omwenteling van November 1918, die gepaard ging met het wegvallen der landsheerlijke kerkregeering en de leuze van scheiding van kerk en staat, stelde den rijkswetgever in dezen voor geheel nieuwe eischen. Aan deze heeft hij in de nieuwe grondwet van het duitsche rijk van 11 Augustus 1919 gepoogd te voldoen.

Allereerst heeft het Rijk de principieele bevoegdheid om de uitwendige rechtsverhoudingen van de kerkgenootschappen te regelen. Het kon daarbij niet verder gaan dan het aangeven van hoofdlijnen, waarvan de practische toepassing aan de onderscheiden staten verder wordt overgelaten.

Verder stelt het Rijk het beginsel vast, dat er geen staatskerk meer bestaat. Al wordt daarmee de vrijheid der kerk erkend, zoo wordt evenwel niet gebroken met het hoogheidsrecht van den staat over haar. De kerkgenootschappen dragen nog steeds het karakter van publiekrechtelijke corporaties.

Eindelijk breekt het Rijk met het monopolie van den christelijken godsdienst en de christelijke kerken. Alle godsdiensten en kerken zijn voor de wet gelijk. Deze drie nieuwe beginselen liggen ten grondslag aan de nieuwe grondwet van de republiek. De verhouding van staat en kerk is derhalve in Duitschland principieel gewijzigd.

Uit het beginsel van de scheiding van staat en kerk vloeien voort: volkomen vrijheid van belijdenis en eeredienst, onafhankelijkheid der burgerlijke en staatkundige rechten en plichten van eene bepaalde godsdienstige belijdenis, autonomie en zelfbestuur der kerkgenootschappen, aflossing van de uitkeeringen door den staat aan de kerkgenootschappen, geen verplichte zielszorg meer in bepaalde inrichtingen van wege de overheid. Daar ook tevens volkomen vrijheid van onderwijs en volkomen vrijheid van vereeniging, mede aan de Jezuïeten, werd verleend, verdween hiermede het laatste overblijfsel der z.g. Meiwetten van Bismarck. Daarentegen trok men uit het beginsel van het hoogheidsrecht van den staat over de kerk de slotsom, dat de kerkgenootschappen als publiekrechtelijke corporaties onder bijzonder toezicht van den staat staan; dat voorloopig

de uitkeeringen door den staat kunnen worden voortgezet ; dat de Zondag en de erkende christelijke feestdagen wettelijk als rustdagen erkend blijven ; dat aan de militairen de noodige vrije tijd ter vervulling hunner godsdienstplichten wordt gelaten ; dat de theologische faculteiten aan de hoogeschole blijven bestaan en eindelijk dat het godsdienstonderwijs als regel een gewoon leervak op de scholen blijft. Echter dient te worden opgemerkt dat nog steeds op verschillende dezer punten eene nadere regeling van rijkswege ontbreekt. Zoo ten aanzien van de beginselen, die bij de financieele scheiding van staat en kerk zullen worden gevolgd, alsmede van die, welke op de scholen met betrekking tot het godsdienstonderwijs zullen worden toegepast. In de practijk vertoont dan ook in Duitschland op dit oogenblik het staatskerkelijk recht nog steeds veel van het verwarde, varierende karakter, dat het door heel de geschiedenis heeft vertoond.

Wat nu de staatsrechterlijke positie der kerkgenootschappen betreft, is men volkomen vrij in het oprichten daarvan. Door geenerlei preventieve maatregelen kan deze vrijheid worden belemmerd. Echter brengt deze niet vanzelf het bezit van rechtspersoonlijkheid mede. Deze moet worden aangevraagd, maar geen enkel bestuursorgaan heeft het recht het verkrijgen daarvan te verhinderen. Het verkrijgen echter van de privaatrechterlijke bevoegdheid sluit de publiek-rechterlijke nog niet in. Om deze te verwerven, moeten nieuwe kerkgenootschappen, door hunne inrichting en het aantal hunner leden, een waarborg bieden van een blijvend bestaan. De bestaande kerkgenootschappen dragen vanzelf een publiek-rechterlijk karakter.

Dit laatstgenoemd karakter blijkt vooral uit hun recht om, op grond van de burgerlijke belastingaanslagen, belasting van hunne leden te mogen heffen, door middel van overheidsorganen. Verder zijn hunne geestelijken vrij van de vervulling van zekere staatsrechterlijke plichten als van het ambt van schepen, of gezworene, of van het opkomen als getuige of deskundige voor de rechtbank, in geval hun als zielszorger het geheim is toevertrouwd. Ook kan geen beslag worden gelegd op het tractement en het pensioen van geestelijken, noch op datgene wat hij voor de vervulling van zijn ambt strikt noodig heeft. Voor de kerken wordt minder belasting betaald dan voor andere gebouwen. Uit al deze bepalingen der Rijkswet blijkt ten duidelijkste, dat al is de scheiding tusschen staat en kerk daarin vastgelegd, de kerk toch in de schatting der overheid een gansch bijzonder karakter blijft dragen, ten gevolge waarvan voor haar bijzondere rechten zijn gewaarborgd.

Al is nu het zoogenaamde landsrecht of dat der verschillende staten gebonden aan de zoeven besproken beginselen der Rijkswet, toch heeft het eerstgenoemde een groote mate van vrijheid van beweging behouden. Beieren, Baden, Mecklenburg-Schwerin, Oldenburg, Danzig hebben echter daarvan een zeer bescheiden

gebruik gemaakt. Zij herhalen en ontwikkelen slechts hier en daar de bepalingen der Rijkswet. Pruisen, Saksen, Wurtemberg, Hessen, Brunswijk, Lübeck, Mecklenburg-Strelitz namen er slechts enkele voorschriften uit over, die soms zuivere herhalingen zijn van de bepalingen der Rijkswet. Atgescheiden hiervan hebben tot nu toe maar enkele staten daarnaast een zelfstandige wettelijke regeling, met inachtneming der door de Rijkswet aangegeven beginselen, ontworpen en doorgevoerd. Wurtemberg staat in dezen voraan met de uitvoerige wet van 3 Maart 1924. Uit verschillende artikelen blijkt dat er een zekere betrekking tusschen staat en kerk is behouden gebleven. Zoo moeten de organen van het hooge kerkbestuur van hun voornemen tot verandering van den toestand der kerkelijke gemeenten of van die van haar grensgebied, mededeeling doen aan de districtshoofden om dezen in de gelegenheid te stellen daaromtrent hunne opmerkingen te maken. Ook moeten de veranderingen zelf aan dezelfde districtshoofden worden bericht. Verder bepaalt deze wet, dat iemand, die zijn veertiende levensjaar voleindigd heeft, uit de kerk, waartoe hij behoort, kan treden door eene verklaring, die door hem persoonlijk aan het bureau van den burgerlijken stand moec worden afgegeven. Daarmede en daarmede alleen vervallen de burgerrechtelijke gevolgen, die aan het lidmaatschap der kerk zijn verbonden. Ook mag de eene kerk geen lid uit een andere kerk overnemen, voordat eerstgenoemde van het bureau van den burgerlijken stand het bewijs heeft ontvangen van zijn uittreding uit laatstgenoemde. Het kerkelijk reglement, waarbij de kerkelijke belasting geregeld wordt, moet van staatswege als wettig worden erkend. Het besluit tot het heffen eener kerkelijke belasting moet door het districtshoofd uitvoerbaar verklaard worden. Datzelfde geldt van de kerkelijke belasting, die niet voor eene plaatselijke gemeente, maar voor de landskerk als geheel moet worden opgebracht. Deze laatste mag echter alleen worden geheven, voor zover noch staatssteun noch eigen middelen de kerk ten dienste staan. Maar ieder lid der kerk is in dat geval verplicht in die belasting, gelijk in die der plaatselijke gemeente, zijn aandeel te dragen. De eerste wordt geheven in den vorm van een toeslag op de rijksinkomstenbelasting; de kerken kunnen bovendien een toeslag heffen op de rijksvermogensbelasting. De tweede, dat is de belasting voor de plaatselijke gemeente, wordt als toeslag op de gezamenlijke rijksinkomsten-, vermogens-, grond-, gebouwen-, en bedrijfsbelasting naar een zelfde percentage geheven. De kerken en plaatselijke gemeenten kunnen het beheer over de kerkelijke belastingen overdragen aan de burgerlijke gemeenten; in elk geval worden zij ingevorderd volgens de beginselen voor de inning der rijksbelastingen. De staats- en gemeenteambtenaren zijn verplicht de kerkelijke organen bij de vaststelling van de grondslagen der kerkelijke belasting en het opmaken der kiezerslijsten voor „die Steuervertretung”, inzage te geven van de acten en de noodige inlichtingen te verschaf-

fen. Tegen den aanslag kan de belastingplichtige bezwaren inbrengen bij het districtshoofd en zoo dit hem in het ongelijk stelt, kan hij appelleeren op den administratieven rechter.

Wat de bemoeienis van den staat bij het opleggen van kerkelijke straffen betreft, bepaalt deze wurtembergsche wet, dat wanneer een geestelijke of kerkelijke beampte wegens een vergriep in den dienst, daaruit verwijderd of tot een geldstraf veroordeeld wordt, of wegens onbekwaamheid zonder zijne toestemming van zijn ambt wordt ontheven, het ministerie van eeredienst tot voltrekking van het vonnis, op verzoek der kerkelijke organen, zijn hulp kan verleen. Eindelijk wordt in één der slotbepalingen gezegd dat zoolang de uitkeeringen vanwege den staat doorgaan, de instellingen, die voor het onderhoud der geestelijken zijn bestemd, niet zonder toestemming van den staat mogen worden vervreemd. Ook zijn de kerken zoolang verplicht aan het ministerie van eeredienst de dáár verlangde inlichtingen te geven omtrent den staat van haar vermogen, en hare ontvangsten en uitgaven.

Dit zijn in hoofdzaak de bepalingen van de uitvoerige (uit 87 paragrafen bestaande) wurtembergsche wet.

De wet omtrent de inrichting der evangelische landskerken in Pruisen van 8 April 1924 is veel beknopter. Daarin wordt uitdrukkelijk gezegd, dat, nadat de grondwet voor de evangelische kerk der oud-pruisische Unie van 29 September 1922 ; de constitutie der evangelisch-luthersche landskerk van Hannover van 20 December 1922 ; de constitutie der evangelisch-luthersche landskerk van Sleeswijk-Holstein van 30 September 1922 ; de constitutie der evangelische landskerk van Hessen-Cassel van 17 Februari 1923 ; de constitutie der evangelische landskerk van Nassau van 5 December 1922 ; de kerkelijke wet over de constitutie der evangelisch-gereformeerde landskerk der provincie Hannover en eindelijk de constitutie der evangelische landskerk te Frankfort a. Main vastgesteld en uitgevoerd zijn, de staatswetten, volgens welke veranderingen in vroegere kerkelijke wetten de goedkeuring van den staat behoeven, zijn opgeheven. Ook hier wordt gezegd, dat kerkelijke wetten vóór hare afkondiging den betrokken minister moeten worden voorgelegd. In enkele bij de wet aangegeven gevallen kan hij er bezwaar tegen maken. De kerk heeft dan beroep op den hoogsten administratieven rechter. Men kan ook geen nieuwe kerkelijke gemeenten vormen of bestaande veranderen zonder goedkeuring van staatswege. Deze is eveneens noodig bij besluiten der kerkelijke organen in „Vermögensauseinandersetzungen”. Ook moet de staat zijne goedkeuring verleen aan het bedrag en den maatstaf der verdeling van den kerkelijken omslag ; ditzelfde is het geval met kerkelijke wetten, waarbij het vermogen van parochie of kerk in de belasting wordt aangeslagen. Verder zijn de staatsorganen bevoegd het beheer over het kerkelijk vermogen te controleeren.

In disciplinaire gedingen tegen geestelijke en kerkelijke beampten

zijn de kantongerechten verplicht verzoeken van de kerkelijke organen voor tuchtzaken om rechtskundige hulp in te willigen. Vonnissen van dien aard worden van staatswege voltrokken, wanneer de president der regeering (in Berlijn de president der politie) verklaart dat zij kunnen voltrokken worden.

Voor zoover in de wetten van den staat bepaalde bevoegdheden aan de consistories of den opper-kerkeraad waren verleend, treden daarin de bestuursorganen, in de kerkelijke wetgeving daarvoor aangewezen.

De wet in Mecklenburg-Strelitz van 27 December 1919 bevatte in hoofdzaak dezelfde regeling.

Behalve deze meer algemeene regelingen vinden wij in verschillende staten bijzondere ten aanzien van bepaalde onderwerpen. Zoo vinden wij wetten, waarbij het recht om uit een kerk te treden, werd vastgelegd, namelijk in Pruisen de wet van 30 November 1920 ; in Saksen die van 4 Augustus 1919, aangevuld door de novelle van 26 Januari 1920 ; in Thüringen die van 8 Juli 1922 ; in Hamburg die van 15 December 1919 met de novelle van 23 October 1922 ; in Oldenburg die van 18 Mei 1922 ; in Brunswijk die van 23 Januari 1919 ; in Anhalt die van 30 Maart 1920 ; in Lippe die van 16 Mei 1919. Deze waren noodig, omdat de staat thans geenelei dwang op godsdienstig en kerkelijk gebied meer kon toelaten. Natuurlijk kan hij niet verhinderen dat de kerk zelf de uittreding verbiedt, maar wél moest hij, bij het eenmaal ingenomen standpunt, maatregelen treffen, waardoor den uittredenden bevrijding van alle kerkelijke lasten werd gewaarborgd. Dit is dan ook in al de genoemde wetten geschied. In Wurtemberg heeft men deze zaak niet in een bijzondere, maar in de door ons besproken algemeene wet van 3 Maart 1924 geregeld ; in Baden in die op de kerkelijke belasting van 30 Juni 1922 ; in Beieren bij circulaire van de ministeries van justitie, binnenlandsche zaken, onderwijs en eeredienst en financiën over de uitvoering van het desbetreffend artikel van de grondwet.

Ook zijn in Pruisen, Beieren, Saksen, Wurtemberg, Thüringen, Saksen-Weimar, Saksen-Altenburg, Hessen, Oldenburg, Brunswijk, Anhalt, Lübeck, en Mecklenburg-Strelitz bepalingen getroffen, waardoor de vrijheid op godsdienstig en kerkelijk gebied, ten aanzien van het onderwijs, consequent wordt doorgevoerd, door de opheffing van de verplichte deelneming der leerlingen aan het godsdienstonderwijs ; het verplichte les geven in den godsdienst door de onderwijzers ; de verbinding van den dienst in de kerk en in de school ; en eindelijk door de opheffing van het geestelijk schooltoezicht.

Wat nu de staatsrechterlijke positie der kerken in de verschillende staten aangaat, sta voorop dat het wegvallen der duitsche monarchieën voor de evangelische kerken van zelf den ondergang medebracht van de landsheerlijke kerkregeering. Het kwam er toen op aan een voorloopige plaatsvervanging van den summus

episcopus te zoeken, totdat de landskerken hare nieuwe inrichtingen in het leven zouden geroepen hebben. In Pruisen werd in de constitutie van 30 November 1920 bepaald, dat de rechten, die den koning vroeger als drager van de landsheerlijke kerkregeering toekwamen, nu door drie ministers van evangelische belijdenis zouden worden uitgeoefend, totdat de evangelische kerken ze door middel van kerkelijke wetten, door den staat bekrachtigd, op kerkelijke organen hadden overgedragen.

Zooals wij gezien hebben, stelde de Rijkswet zich er mede tevreden om de donaties van wege den staat gedurende den overgangstijd, zonder dezen nader aan te geven, te waarborgen, met de bepaling, dat zij, voor zoover zij op het recht steunden, moesten worden afgelost. In enkele staten werden de desbetreffende bepalingen van de Rijkswet nader uitgewerkt. Deze hebben dan betrekking òt op de verzekering òf op de aflossing der staatsbijdragen, òt ook op de verhooging daarvan gedurende den tijd der inflatie, òt ook op de vermindering naar aanleiding van de inkrimping van het personeel van het officieele kerkelijk bestuur. Zoo kwam er in Pruisen den 3en Juni 1922 een wet ter bekrachtiging van de kerkrechterlijke voorschriften der evangelische landskerken tot een volledig gebruik maken van het kerkelijk kapitaal voor de noodzakelijke bezoldiging van de predikanten, nadat reeds 17 December 1920, met het oog op de inflatie, zoowel voor evangelische als voor roomsche geestelijken, bij wet geldmiddelen ter verbetering hunner tractementen waren beschikbaar gesteld. Den 15en October 1924 is een wet versehenen, die de uitgaven bepaalt, die voorloopig gedaan worden voor de bestuursorganen der evangelische landskerken. Daarin wordt op den voorgrond gesteld dat de ambtenaren van het bestuur der evangelische kerk, die na de vervorming der kerkelijke organen in den dienst dier kerk blijven, los worden van het staatsverband. Hunne salarissen blijven geregeld naar die van de groep in het bezoldigingsbesluit, waartoe zij bij de inwerktreding dezer wet behoorden. Tot dekking van de kosten der bestuursorganen ontvangt de landskerk uit de staatskas een bepaald bedrag. Datzelfde geldt ook ten aanzien van de pensioenen dergenen, die daartoe behooren en die hunner weduwen en weezen. De gebouwen van den staat, die tot dusverre door de opperkerkeraden en consistories werden gebruikt, blijven beschikbaar voor hen, die in hunne plaats traden. Eigenaardig — en wèl een bewijs hoe weinig principieel de scheiding tusschen staat en kerk is doorgezet — is de bepaling, dat het staatsministerie met de evangelische kerken een overeenkomst kan treffen, krachtens welke aan het staatsorgaan het recht wordt toegekend bedenking in het midden te brengen tegen de benoeming van voorzitters der kerkelijke besturen.

In Beieren werden bij verordening van 28 Januari 1920 en bij de wet van 4 April 1922 soortgelijke bepalingen voor de protestantsche kerk in Beieren r.v.d. Rh. en de vereenigde protestantsche

kerk van de Pfalz vastgesteld. Ook Württemberg, Thüringen, Hessen en Mecklenburg-Schwerin troffen maatregelen ten aanzien der dotaties van staatswege. Behalve door middel van wet en verordening zijn hier en daar ook door middel van verdragen de verhoudingen tusschen staat en kerk geregeld. Dit is geschied in Brunswijk. Deze vrijstaat heeft den 8en Augustus 1923 met de evangelisch-luthersche landskerk aldaar een verdrag gesloten. Daarbij wordt bepaald, dat de staat aan de landskerk een geldrente betaalt, waarvan het bedrag aan het begin van elk kwartaal berekend wordt naar de bepalingen, die voor de uitkeeringen van gelijksoortige staatsambtenaren zijn vastgesteld. Ook betaalt de staat voor de ambtenaren van het consistorium, die in den dienst der landskerk worden overgenomen, ook later de pensioenen. De landskerk verplicht zich daartegenover alle ambtenaren van het consistorium, zoo deze daartoe onder overeengekomen voorwaarden genegen zijn, in den dienst der landskerk over te nemen. De slotbepaling van het verdrag zegt dat, zoo te eeniger tijd door de Rijkswet dwingende bepalingen omtrent de aflossing der staatsbijdragen aan de kerkgenootschappen worden gemaakt, waarmede die van dit verdrag in strijd zijn, of ook verschillen omtrent de uitlegging of verdere doorvoering van het verdrag, of financieele kwesties ontstaan, een scheidsgerecht uitspraak zal doen.

De landdag van den vrijstaat Beieren besloot in 1925, bij wet, het concordaat met den heiligen stoel van 29 Maart 1924 als verdrag van den staat goed te keuren, en zoowel dit concordaat als het verdrag met de evangelisch-luthersche kerk in Beieren (rechts van den Rhijn) van 15 November 1924 en dat met de vereenigde protestantsch-evangelische-kerk van de Pfalz van 15 November 1924, als geheel, den vorm eener wet te geven. Deze verdragen dragen voor beide kerken een zeer gunstig karakter.

Meer valt er op dit oogenblik over de verhouding van staat en kerk in Duitschland niet te zeggen. In elk geval is het duidelijk dat de tegenwoordige regeling een zeer ongelijke, onvolledige en voorloopige is. Dit vindt vooral hierin zijn oorzaak, dat de grondwettige voorschriften, die de groote lijnen voor de practische toepassing in de verschillende staten moeten aangeven, lijden aan onduidelijkheid en ongenoegzaamheid. Daardoor toch wordt het werk voor dezen zeer bemoeijkt, afgescheiden nog van de vraag of zij zeer bereid zijn de hand aan den ploeg te slaan. En ook indien dit geschiedt, dreigt het gevaar dat diepgaande verschillen van godsdienstige richting en ingewikkelde geldelijke kwesties de totstandkoming van wettelijke regelingen belemmeren of dat een tijdelijke meerderheid, door tirannieke maatregelen, eene reactie in het leven roept, die straks alles weder op losse schroeven zet. Doch hoe dit zij, men heeft bij de vernietiging van een stuk historie, ter zake van de verhouding van staat en kerk, daarvoor iets halfslachtigs en onbeholpens in de plaats gesteld, dat op den duur niemand zal

voldoen. Feitelijk toch bleef de grondslag van het oude stelsel in hoofdzaak bestaan, maar de stijl van het gebouw, dat men daarop plaatsre, vertoont zulk een zonderlinge mengeling van vrije kerk- en staatskerkelijke denkbeelden, dat het eerlang tot afbraak zal nopen. Het vraagstuk blijft daarom aan de orde van den dag.

HOOFDSTUK XII.

De overmacht van den staat over de gallicaansche kerk.

Zooals wij vroeger zagen, had de gallicaansche kerk zich steeds een bepaalde zelfstandigheid verzekerd, vooral tegenover het pausdom. Koningen, geestelijken en parlement plachten, als het daarop aankwam, steeds broederlijk samen te gaan. Het baart dan ook geene verwondering, dat juist uit Frankrijk de invloedrijkste kampvechters vóór het houden van concilies waren voortgekomen. Als vrucht van hun arbeid had Frankrijk de pragmatieke sanctie van Bourges in 1438 verkregen, waarbij het algemeene concilie als hoogste autoriteit inzake de leer werd erkend en aan de kroon een groote invloed op de bezetting der bisschoppelijke zetels en daarmee op den clerus in zijn geheel werd toegekend. Maar door het concordaat, dat koning Frans I den 18en Augustus 1516 met Leo X sloot, werd wél het nationaal karakter der kerk versterkt, maar ook de macht van den vorst over haar te zeer vergroot.

De drie voornaamste bepalingen daarvan betroffen: de verkiezing van geestelijken, de annaten en de appellen op den paus. Wat de eerste betreft, deze zou niet langer in de handen der kapittels berusten, maar in die des konings, die voortaan zes maanden na het ontstaan van eene vacature den nieuwen bisschop of abt zou benoemen, terwijl de paus verplicht zou zijn deze benoeming goed te keuren, tenzij er canonieke bezwaren waren. De paus zou kunnen beschikken over benoemingen „in curia vacanti”; elk kerkelijk patroon zou bovendien, als hij minder dan vijftig kerkelijke ambten had te begeven, één, en als hij er meer dan vijftig te begeven had, twee aan den paus afstaan. In de tweede plaats werden de annaten voor de groote beneficiën hersteld, zoodat de jaarlijksche bate daarvan weder ten voordeele van Rome kwam. En ten slotte zouden de causae majores, die door het recht werden bepaald, ter berechting aan den paus staan, terwijl deze zich verbond de andere geestelijke rechtszaken door de gewone rechtbanken binnen het koninkrijk te doen behandelen.

De paus schonk dus den koning het benoemingsrecht der geestelijken, ten nadeele van de kerkelijke kiescolleges, en de koning vergold dit door de toekenning aan den paus van de groote inkomsten der annaten en de erkenning van zijn titel als rechter in causae majores.